

ब्राह्मणस्य तृतीयस्य हविषो लोपः । तदनुरूपमानुपूर्व्यमुच्चैरुपांशुत्वं च । अमावास्याया-
मग्निरिन्द्रश्च देवते अग्निर्महेन्द्रश्चेति वा । अग्निरिन्द्राग्नी च देवते त्य(अ)संनयत इति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रस्य व्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां

महादेवकृतायां प्रथमप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सत्याषाढीयसूत्रस्य व्याख्यायां प्रथमोऽधुना ।

प्रश्नः समाप्तो गूढार्थः परिभाषासमन्वितः ॥ १ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रथमः प्रश्नः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

अग्नये समिध्यमानायानुब्रूहीति संप्रेष्यति

समिध्यमानायानुब्रूहीति वाऽग्नये देवे-

भ्यः समिध्यमानाय होतरनुब्रूहीति वा ।

त्रितयान्यतमेन प्रैषमन्त्रेण होतारं संप्रेष्यति । नात्राऽऽत्मसंस्कारार्थः प्रैषोऽनुवच-
नस्य होतृकर्तृकत्वात् । होतरि प्रविश्य स्थिते वेदिश्रोण्यां संप्रैषकालः । एकां समिध-
मादाय संप्रैष इति सूत्रान्तरे दर्शितमिति माण्यकृतोक्तम् । उक्तं च कात्यायनेनेध्मा-
त्समिधमादाय संप्रेष्यतीति । सर्वथा तथैव युक्तमेतदन्यथा समिध्यमानायेति वर्तमानता
व्यपदेशः कथं स्यात् । अत्र चित्तिः स्मृत्यादि याजमानम् ।

आसीनः प्रणवे प्रणवे समिधमादधाति ।

अत्राऽऽसीनग्रहणादन्यत्रानियमो दर्शपूर्णमासकर्मस्विति सिद्धम् । होत्रा सामिधेनी-
नामन्ते प्रणव उच्चार्यमाण एवैकैकां समिधमादधाति । आहवनीयाग्नाविति सामर्थ्या-
दग्नये समिध्यमानायेति प्रैषेऽग्नेराहवनीयस्य ग्रहणं मुख्यत्वाच्च परिधिसंधिमन्वव-
हत्येति सर्वाणीधमकाष्ठानि सस्पर्शयतीति^१ लिङ्गाच्च ।

एवं चैकादशसु समित्सु निहितसु—

समिद्धो अग्न आहुतेत्यस्यामुत्तमायां वाऽनू-

याजसमिधमवशिष्य सर्वमिधमादधाति ।

अत्रैकां समिधमनूयानार्थं प्रज्ञातां निधाय समिद्धो अग्न इत्यस्यामनूच्यमानाया-
मृच्येव न प्रणवे सर्वमवशिष्टम् । अत एवोक्तमापस्तम्बेन सर्वमिधमशेषमादधातीति ।
सर्वमिधमं समिच्चतुष्टयम् । अथवोत्तमायामत्रापि पूर्ववत्समिच्चतुष्टयम् । इति द्वौ पक्षौ ।

१ ख. छ. ट. दर्शनमि^१ । २ ख. ट. 'येत्यादिप्रै' । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. 'ति च लि' ।

४ घ. ङ. ज. झ. ञ. ट. 'तेत्येतस्या' ।

तृतीयं पक्षमाह—

प्रतिसामिधेनीर्वा ।

द्वादश्यां पञ्चदश्यां वा न सर्वमिधमादधाति किं तु तथा प्रणवचतुष्टयेऽप्येकै-
कामेवाऽऽदधातीति वक्तुमुक्तं सामिधेनीं सामिधेनीं प्रति पूर्ववदेवोक्तं प्रणवे प्रणव
इत्यभिप्रायेण काष्ठवृद्धिं वक्ष्यति तत्राप्ययमेव प्रकारः । अग्नये समिध्यमानायेति
संस्कारोऽतो न च समिन्धनं देवतार्थं तेन नोद्देशत्यागौ देवतासंप्रदानाप्रतीतेश्च स्वाहा-
कारवषट्कारयोरभावात् । समिद्धो अग्निराहुत इति देवा इति च याजमानम् ।

वेदेनाऽऽहवनीयं त्रिरुपवाजयति ।

उपवाजयति संधूनोति । धर्ममात्रमेतन्नत्वग्नेः प्रज्वालनं त्रिधूननेन भवति ।
तस्मादवभृथेऽपि भवति । एतदोढासु देवतासु कार्यं विकृतावनुवादिष्यत्योढासु देवता-
स्त्विति । ततो ज्ञायतेऽत्र काले प्रकृतावपि प्राप्तमिति । अवभृथे चोदकेऽपि वक्ष्यत्यतो
ज्ञायते धर्ममात्रमदृष्टार्थमिति ।

स्रुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय वेदेनोपयम्यो-
त्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य स्रुवं प्रजापतये
मनवे स्वाहेति मनसा ध्यायन्दक्षिणाप्राञ्चमृजुं
दीर्घं संततं ज्योतिष्मत्याधारयति तिर्यञ्चं
वा सर्वाणीधमकाष्ठानि संस्पर्शयति ।

आसीन इत्यनुवर्तनीयम् । आसीनोऽन्यमाधारमिति श्रुतेः । आहवनीये जुह्वेति परि-
भाषितत्वात्तदर्थं स्रुवेणेत्युक्तम् । ध्रुवाया इति । स्रुवेण होम आज्यस्थाल्या इति परि-
भाषया प्राप्तौ तु ध्रुवाया इत्युक्तम् । आदाय गृहीत्वा वेदेनोपयम्योपभृत्स्थानीयेन ।
उत्तरं वायव्यकोणस्थं परिध्योः संधिदेशेनऽऽयतने प्रवेश्य स्रुवमेव न वेदं ततो मनसा
मन्त्रमुच्चारयंस्तदर्थं ध्यायन्नाधारयति धारामायतने मुञ्चति । कथं, दक्षिणाप्राञ्चं
दक्षिणाप्राच्योरन्तरालमाग्नेयां प्रति समाप्तमृजुमकुटिलं दीर्घं न केवलं समित्प्रदेशेऽनन्त-
रमपि धारां मुञ्चेदित्यर्थः । संततमविच्छिन्नं ज्योतिष्मति ज्वालायुक्तेऽग्नौ । तिर्यञ्चं वा ।
किञ्चिदायतने प्रवेश्योत्तरदिगारम्य तिर्यगायतने दक्षिणां दिशं प्रत्यञ्चति समाप्नोति
तादृशमाधारमिति नामधेयं पुल्लिङ्गं विशेष्यमनुसंधेयं, स्रुवेणाऽऽधारमाधारयतीति
ब्राह्मणे दर्शनात् । सर्वाणि काष्ठानि संस्पर्शयत्याधारमिति शेषः ।

स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या आज्यमादायाऽऽप्या-

यतां ध्रुवा घृतेनेति ध्रुवामाप्याययति ।

पूर्वं गृहीतेनाऽऽज्येन न्यूनां जातां पुनः समी करोत्याप्यायतामिति मन्त्रेण निक्षिप्तेनाऽऽज्येन स्रुवगतेन ।

सर्वत्रैवम् ।

यत्र यत्र ध्रुवाया आज्यं गृह्यते तत्र तत्र प्रतिग्रहणं समन्त्रमनन्तरमेवाऽऽप्यायन-
मेवमेव कार्यं यावन्नाऽऽप्यायितं तावदन्यत्र ग्राह्यमित्यर्थः ।

अग्नीत्परिधींश्चाग्निं च त्रिस्त्रिः समृद्धीति संप्रेष्यति ।

अग्निमग्नीत्रिस्त्रिः समृद्धीति ब्राह्मणोक्तेन विकल्पः । अग्निशब्देन समीपलक्षणया परिधयो गृह्यन्ते । अजहल्लक्षणया चाग्निरपि गृह्यते । वीप्साऽग्निमात्रे युक्ता । ततो ब्राह्मणशेषे परिधींसंमार्ष्टीति दर्शनाच्छाखान्तरीयवदेवार्थो व्याख्येयः ।

इध्मसंनहनानि स्फ्य उपसंगृह्याऽऽग्नीध्रः प्रदक्षिणमनु-

परिक्रामन्परिधींसंमार्ष्टि मध्यममुदञ्चं प्राञ्चावितरौ ।

इध्मस्य संनहनानि बन्धनशुल्बानि बहुवचनं तस्य धातवोऽनेके तानुद्गृह्यैकत्र कृत्वा स्फयेन सह धृत्वा मिलितैः संमार्गः कार्य इत्यर्थः । प्रदक्षिणमनुपरिक्रामन्नित्युत्तरतः स्थितः प्राङ्मुख एव, मध्यममुदञ्चमिति प्राचीनत्वव्यावृत्त्यर्थं, संमृज्य ततोऽग्नेणाऽऽ-
हवनीयं गत्वा दक्षिणत उदङ्मुखो दक्षिणार्धं संमृज्यापरेणाऽऽगत्योत्तरार्धं संमृज्य यथेतं प्रत्येति ।

अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा सरिष्यन्तं वाजं जेष्यन्तं वाजजितं

वाजजित्यायै संमाज्मर्यग्निमन्नादमन्नाद्यायेति त्रिरग्निम् ।

संप्रैषे वीप्सयैव परिधिविषयोऽभ्यासः सिध्यतीति परिध्यर्थे सूत्रकृता नोक्तः । अग्निमित्यनेन वीप्सासंबन्धायोग्यतामाशङ्क्य स्वब्राह्मणे यथाऽऽवारे शब्देन लक्षितसमुदितपदार्थानां त्रिस्त्रिरिति वीप्सा संबध्यत एवमत्र शाखान्तरीयेऽपि परिध्य-
ग्निसमुदाये वीप्सासंबन्धो व्याख्यातुं शक्यत इत्यभिप्रायेणाग्निसंमार्ग एव त्रिरित्यु-
क्तम् । मन्त्रेण सकृत्तूष्णीं द्विः परिधींस्तूष्णीमेव त्रिस्त्रिरिति ।

उत्तरविध्यर्थं परिभाषामारचयति—

सर्वास्वाहुतिषूपभृता जुहूमुपैदधाति मुखतोऽ-

भिहत्योपभृति जुहूमेवदधाति होष्यस्त्वेनैव

१ ख. अतो । २ ख. 'थाऽग्निश' । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ. 'भृज्जु' । घ. ज. झ. ञ. 'भृति जु' । ४ क. ग. ड. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. ड. 'पधारयति' । ५ क. ग. च. ट. 'हृमुपधा' । छ. ठ. 'हृमुपद' ।

प्रत्यवहरति न सशिञ्जयति नाभिं प्रति
सुचौ धारयते ॥ १ ॥ समं प्राणैरित्येकेषाम् ।

सर्वासु दार्शपोर्णमासिकदर्विहोमतदन्यासु आहुतिषु कर्तव्यासु गृहीतां जुहूमुप-
भृता साधनभूतयोऽदधाति संवृणोति तेनोप समीपे संवरणार्थं भ्रियत इत्युपभृदित्य-
र्थोऽपि दर्शितः । तत्र विशेषमाह—मुखतो न पार्श्वत उपभृतोऽग्रभागेन(ण) जुहूमुप-
भृदभिमुखीं नोत्त्वोपभृत्यधिकरणेऽवदधाति स्थापयति यावदाहुतिप्रक्षेपायोद्गृह्यत
आयतनोपरि नयनात्पूर्वमिति यावत् । ततो होष्यन्होमार्थमायतनोपरि नेष्यंस्तेनैव
मुखभागेनैव प्रत्यवहरति होमार्थमायतनप्रदेशं प्रत्यवहरति नयति न तु मुखमागाद-
न्येन प्रदेशेनोपभृतो जुहूं विश्लेषयतीत्यर्थः । शिञ्जति शब्दं करोति शिञ्जयति
शब्दं कारयति तथैव न । परस्परघर्षणेन शब्दं नोत्पादयेदित्यर्थः । यावदुभयोर्मेलनं
तावन्नाभिसंमिति जुहूपभृतौ धारयते प्राणैः श्वासैर्वा संमितेऽध्वर्णोरेव ।

अपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणेन दक्षिणाऽतिक्रामति सव्येनो-
दङ्ङापि वा सव्येन दक्षिणाऽतिक्रामति दक्षिणेनोदङ्ङ ।

होमार्थं दक्षिणाऽतिक्रमणे प्राप्ते येन पादेन दक्षिणाऽति प्रक्रामति तदन्येनोदङ्ङ-
डित्येतावत्फलत आहवनीयस्य पश्चाद्देशेऽतिक्रम एतन्नियम्यते ।

एवं परिभाष्याऽऽधारं प्रकृतमाह—

आधारमाधारयिष्यन्भुवनमसीत्यग्रेण जुहूपभृतौ देवेभ्यः
प्राचीनमञ्जलिं करोति सप्रथा नमो देवेभ्य इति वा ।

नम इति पूर्वस्यान्तः । देवेभ्य इति मन्त्रस्याग्निप्रकाशकत्वाल्लक्षणया देवपरतः
व्याख्येयेत्यर्थः । अग्नेः सर्वदेवात्मत्वाल्लक्षणा यथोपदिष्टमिति परिमाषितत्वात् ।
स्पष्टम् ।

स्वधा पितृभ्य इति दक्षिणा ।

अञ्जलिमिति पूर्वतनम् । अपामुपस्पर्शनं स्मार्तम् । आधारमाधारयिष्यन्निति वच-
नादञ्जलिद्वयकरणमाधारस्याङ्गमुक्तम् । आधार इति कर्मनाम द्वयोरप्याधारणयो-
र्न्यायविद्धिः साधितम् । उपसत्स्वागाराभावाञ्जलिकरणम् ।

जुह्वेहीति जुह्वमादत्त उपभृदेहीत्युपभृतम् ।

आदत्त इति पूर्ववत् । देवयज्याया इति मन्त्रयोरन्तः ।

१ क. 'सु दर्श' । २ ख. 'शेषपूर्ण' । ३ क. ग. च. 'था च प' । ४ ख. 'दिष्टं ब्राह्मणवन्त इति ।
५ क. ग. घ. ङ. च. छ. ज. झ. ञ. ट. ठ. दक्षिणाम् ।

सुयमे मेऽद्य घृताची भूयास्तः स्वावृतौ
सूपावृतावित्युपभृति जुहूमवदधाति ।

पूर्वोक्ते जुह्वप्रावधाने पारिभाषिके मन्त्रमात्रविधिरत्रोच्यते ।

अग्राविष्णू इत्यनवाक्लिन्दन्प्रस्तरं दक्षिणाऽतिक्रामति ।

अत्याक्रमणसमये पट्भ्यां प्रस्तरं नावक्लिन्दयेन्न मर्दयेत्स्पर्शमात्रे न दोषः ।

विष्णोः स्थानमसीत्यवतिष्ठते ।

आहवनीयाभिमुखो दक्षिणतोऽवस्थानं मन्त्रेण कुर्यात् । वीर्याणीति मन्त्रान्तः ।

यत्रेन्द्रस्तिष्ठन्वीर्यमकरोत्तत्तिष्ठन्वीर्यं क्रियासमिति वा ।

विकल्पः पूर्वेण ।

अन्तर्वेदि दक्षिणं पादमवघ्नन्सन्ध्यं कृत्वा ।

अन्तर्वेद्यां दक्षिणं पादं कृत्वा स्थापयित्वा *तमवजिघ्रति सृशति सव्यो वामः
पादः, दक्षिणं पादं समवस्थाप्य दक्षिणस्य पार्श्वे सव्यस्य प्रपदेन सृष्ट्वेति यावत् ।
तथैवोक्तं वैखानसेन ।

दक्षिणं परिधिसंधिमन्ववहृत्य शुचम् ।

जुहूमत्र पूर्ववत्प्रवेक्ष्य द्वौ परिधिसंधी । तयोरुत्तरदक्षिणभावाद्दक्षिणमायतननैर्ऋत-
मामस्थम् ।

समारभ्येत्याधारयति ।

मन्त्रेण सहभावविधाननिराकरणमनेन क्रियते ।

उच्छुष्मो अग्न इति वा ।

स्वाहान्तः पूर्वो मन्त्रः । उत्तरस्तु सुवीर्यायेत्यन्तः । अत्र होमत्वेनानुवादात्स्वाहा-
कारान्तताऽपि, पूर्वाधारे प्रजापतिर्देवता मनोऽसीति याजमानम् । द्वितीय इन्द्रो
देवता प्रथममन्त्रस्य वैखानस ऐन्द्रमाधारमित्याह । द्वितीयस्याग्निरनुमन्त्रणं वागसीति
पूर्वाधारो मानसोऽयं तु वाचिक इति वाक्स्तुतिरैन्द्रो वै वागिति न देवतास्तुतिः ।

प्राञ्चमुदञ्चमृजुं दीर्घं संततं ज्योतिष्मत्याधारयति ।

प्राञ्चमुदञ्चमीशान्यभिमुखम् । ऋजुमित्यादिपुनर्वचनं पूर्ववदित्येतावता सिद्धे
क्रियते तेज्ज्ञापयत्याचार्योऽत्र मतान्तर आधारो नेष्टो होम एवेष्टः सै पक्षो मा मूर्त्कि-
त्वाधारमेवात्राप्यृजुत्वादिगुणविशिष्टं कुर्यादिति । तथोक्तमापस्तम्बेन—‘अपि वा

* सर्वपुस्तकेषु अवजिघ्रतीति विद्यते परं तु अत्रहन्तीत्यपेक्षितमिति प्रतिभाति ।

नाऽऽधारयेत्पूर्वार्धे मध्ये पश्चार्धे वा जुहुयात्' इति । तर्था यजमानेनान्वारम्भोऽपि धर्मः प्रत्याख्यातः । ननु कथं ब्राह्मणे दृष्ट्वा सूत्रान्तरे व्याख्यातः प्रत्याख्यात इति चेत् । उच्यते—आधारमाधार्यमाणमनु समारभ्यैतस्मिन्काले देवाः सुवर्गे लोकमायन्ता-
क्षादेव यजमानः सुवर्गे लोकमेतीति ब्राह्मणे मन्त्रगतस्य समारभ्येत्यस्य पदस्यायं व्याख्यायाऽर्थवादो न तु यजमानेनान्वारम्भः कार्य इत्यर्थो भवति । तस्मादत्राऽऽचार्य-
स्यान्वारम्भविधिर्नेष्ट इति भाष्यकारेण प्रपञ्चितम् ।

तिर्यञ्चं वा ।

एतदपि पूर्ववद्व्याख्येयं, दक्षिणमारभ्योत्तरपर्यन्तं कुर्यादित्यर्थः ।

सर्वाणीधमकाष्ठानि सस्पर्शयति ।

गतार्थम् ।

हुत्वाऽनुप्राणिति ।

अत्र हुत्वेत्यनुवादेऽपि नायं दर्विहोमः संस्कारकर्मत्वात्प्रधानकर्म हि दर्विहोम इति स्थापयिष्यते, तथाऽपि स्वाहाकारेण दानरूपताऽप्यस्ति, तेनादृष्टार्थत्वेन होमोऽयं भवन्संस्कारोऽपीत्यर्थः । यज्जुह्वां प्रयाजेभ्यस्तदिति प्रयाजार्थत्वेनावगतस्य चाऽऽधारकरणेऽपादानभूतस्य संस्कारः प्रयाजार्थ इति न्यायः । प्रथमाधारः प्रधान-
कर्मैव ज्ञेयम् । तस्माद्यत्र प्रयाजा न सन्ति नास्ति तत्र द्वितीयाधार इति सिद्धम् । अनुप्राणिति होमावसरे श्वासमनुरुध्य हुत्वा मुञ्चेदित्यर्थः ।

ऊर्ध्वमाधारयेत्स्वर्गकामस्य न्यञ्चं वृष्टिकामस्य ।

कामविशिष्टस्य यजमानस्योर्ध्वमाधारयेत्प्रारम्भे स्तुचं जुह्वं निम्नत्वेन धृत्वा समाप्ति-
पर्यन्तमुच्चोच्चतरत्वेनेति स्वर्गकामस्योर्ध्वत्वमुक्तम् । वृष्टिकामस्य न्यञ्चमादावूर्ध्वं समाप्ता-
वधस्तान्नयनेन द्रष्टव्यम् । अविशेषादुभयत्राऽऽधारयोः ।

द्वेष्यस्य न्यञ्चं विच्छिनत्ति वा ।

निन्दार्थवादोऽयं प्रतिषेधार्थो विना कामं कदाचिदपि न्यञ्चं नाऽऽधारयेद्विच्छेदं सर्वदा न कुर्यादित्यर्थः ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्वं तस्याऽऽधारयेत् ।

अयमपि निन्दार्थवादः पूर्ववत्प्रतिषेधार्थः ।

बृहद्भा इति स्तुचमुद्बृह्णाति ।

जुह्मुद्बृह्णाति धारासमाप्त्यनन्तरमुच्चां नयति ।

पाहि माऽप्र इत्यसंस्पर्शयन्सुचावत्याक्रामति ।

जुहूपभृतोः परस्परमसंसर्गं संपादयन्नुत्तरतोऽतिक्रामति । सुचरिते भजेति मन्त्रान्तः ।

समक्तमग्निना हृतं सपक्तं हविषा हविः ।

समन्तरिक्षमर्चयेति जुह्वा ध्रुवां त्रिः समनक्ति ।

जुह्वगतास्येन तथैव ध्रुवां समनक्ति सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीम् । अत्र कर्मत्वेन ध्रुवा-
यास्तदाज्यस्य संस्कृतिः ।

मखस्य शिरोऽसीति वा ।

विकल्पः पूर्वमन्त्रेण । ज्योतिरङ्गामित्यन्तः ।

उन्नीतं राय इति सुवेण ध्रुवाया आज्यमादाय

सुवीराय स्वाहेति जुह्वं प्रत्यभिधारयति ।

सुवर्गतेनाऽऽज्येन जुह्वसंस्कारः ।

यज्ञेन यज्ञः संतत इति जुह्वा ध्रुवाम् ।

प्रत्यभिधारयतीति पूर्वानुवृत्तिः । ध्रुवासंस्कारः । समञ्जनं बिन्दुमात्रप्रक्षेपेण,
प्रत्यभिधारणं तु किञ्चिद्भाराकरणेनेति भेदेनोपादानं धात्वोः ।

सादयित्वा सुचौ ।

स्थानस्थानम् ।

प्रवरं प्रवृणीते ।

प्रतिज्ञामात्रमधिकारार्थम् । प्रवरो नामार्थेनास्त्रा वंशनिष्ठं सामान्यं तत्कीर्तनं प्रवरणम् ।
तदितिकर्तव्यतां तावदाह—

इधमसंनहनानि स्फप उपसंगृह्य वेदेश्च तृण-

पच्यन्तमध्वर्युः प्रवरायावतिष्ठते ॥ २ ॥

इधमसंनहनानि शुल्बमुद्धूय कृतानि तृणानि तानि स्फपे श्लेषयित्वा वेदेश्च तृणं च
श्लेषयित्वा । तत्कीदृशम्—अव्यन्तं वेदेरन्तो मध्यस्तस्मादपगतं विशिष्टं तादृशं न
भवति तदव्यन्तं तस्य बहिष एकं तृणं मूलदेशेन वेद्या लग्नमेव स्फपे श्लेषयित्वेति
यावत् । अध्वर्युग्रहणं विशिष्टान्वारम्भकर्तृत्वार्थम् । अध्वर्युरेव नाऽऽग्नीध्र उपसंगृह्णा-
तीत्यर्थः । अथ वा होतुरप्यग्रे वक्ष्यते तत्र नैते धर्मा इति । प्रवराय प्रवरं वक्तुमव-
तिष्ठतेऽवस्थितो भवेत्ताऽऽस्त इत्यर्थः । वेदिसमीपेऽथवोत्तरत उत्तर इति भारद्वाजबौधा-
यनौ । तेनोत्तरस्योत्तरदेशे वेदेर्वा स्थितौ दक्षिणामुखावित्यापि गम्यते । प्राङ्मुखप्रत्य-

ङ्मुखभावेनावस्थितयोरध्वर्याग्नीधयोर्होतुः सहान्वारम्भणं हौत्रोक्तं विरुध्येत । दक्षिणा-
मुखौ भूत्वा स्फयमूर्ध्वाग्रं संनहनैस्तृणेन च श्लेषयित्वापसंगृह्येति उपसंगृह्यन्नवति-
ष्ठतेऽध्वर्युर्दक्षिणामुखः ।

प्रवरणाङ्गं जपमाह—

क इदमध्वर्युर्भविष्यति स इदमध्वर्युर्भविष्यति यज्ञो यज्ञस्य
विष्णोः स्थाने तिष्ठामि वागार्तिवज्यं करोतु मन आर्तिवज्यं
करोतु वाचं प्रपद्ये भूर्भुवः सुवरित्यध्वर्युर्जपति ।

स्पष्टम् ।

तान्याग्नीध्रोऽन्वारभ्य पश्चादवतिष्ठते ।

तानीति स्वयेधमसंनहनवेदितृणानि । नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकत्वम् । पश्चाद-
ध्वर्योः । ' पश्चादवस्थायाऽऽग्नीध्रः ' इति वैखानसः ।

क इदमग्नीध्रविष्यति स इदमग्नीध्रविष्यतीति मन्त्रं संनमति ।

नायमूहो मन्त्रेऽपि तु लाघवेन समानो मन्त्रोऽग्नीत्पदवानध्वर्युपदस्थाने पठित इति
दर्शितम् ।

उभयोः प्रवरणाङ्गे सहैव जपे सत्याह—

ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीत्यामन्त्रयते ।

ब्रह्माणमित्यर्थात् । प्रवरं यजमानस्य वक्तुमथवा प्रवरणं प्रवरक्रियां तस्यै तां
प्रवरणक्रियां कर्तुमाश्रावयिष्यामि आग्नीध्रमनुमोदयितुं प्रेरयिष्यामीति तदर्थश्रावणेनेति
यावत् ।

ब्रह्मणा चौ(चो)माश्रावयेति प्रसूते सत्याह—

आश्रावयोश्रावयेति वाऽऽश्रावयति ।

ओश्रावयेति पदच्छेदः पररूपमोकारस्य । द्वयोरन्यतरेणैवानुमोदयितुं प्रेरयति,
आग्नीध्रमित्यर्थात् ।

नोऽऽत्मसंस्कारमात्रं तदेवाऽऽह—

अस्तु श्रौषडित्याग्नीध्रः प्रत्याश्रावयति ।

प्रतिमोदनं श्रावयतीत्यर्थः । कथं, श्रौषडनुमतिरस्त्विति । अत्र पाणिनिस्मृत्या

१ ख. 'यित्वाऽत्रोप' । २ क. ग. च. छ. ठ. 'वरणकि' । ३ क. ग. च. छ. ट. ठ.
'मोदिनुं' । ४ घ. ड. ज. झ. व. ढ. 'वथोमाश्रावये' । ५ ख. 'ति' । प्रयाणामन्यतमेनानु ।
६ क. च. ट. नात्र सं ।

प्लुतः । 'ब्रूहिप्रेष्यश्रौषड्वैषडावहानामादेः' । प्लुत इत्यनुवर्तते । आदेर्वर्णस्य ब्रू प्रे श्रौ
वौ आ इत्येवंरूपस्य प्लुतो भवति । तथा 'अग्नीत्प्रेषणे परस्य च' इति, आश्रावयेति
चाग्नीत्प्रेषणं तत्राऽऽदेर्वर्णस्य परस्य च वर्णस्य प्लुतिः । तेनाऽऽकारस्य प्लुतिः, आ,
इत्यस्य चेति ज्ञेयम् । अग्नीद्ग्रहणाद्ब्रह्मणा प्रसवे क्रियमाण ओमाश्रावयेत्यत्र प्लुतिर्न
भवेत् ।

एवमाश्रुतप्रत्याश्रुते भवतः ।

सर्वत्रेति शेषः । यत्र यत्राऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणे दर्शपूर्णमासयोरुच्येते तत्र सर्व-
त्रैवं प्रकृते प्रवरप्रकरण उक्ते अपि ये सर्वदर्शपूर्णमासार्थत्वेन याजमान उक्ते ते एव
प्रवरार्थमुक्ते अपि सर्वार्थे ज्ञेये इति भावः ।

विशेषमाह—

उत्करे दक्षिणामुखस्तिष्ठन्नाग्नीध्रः स्फ्यं धार-
यन्प्रत्याश्रावयत्यन्येष्वश्रावणेषु प्रवरात् ।

प्रवरविषयादन्येष्वश्रावणेषु अध्वर्युणा कृतेषु सत्तु उत्कर इत्यादिविशेषणविशिष्ट
आग्नीध्रः प्रत्याश्रावयतीति संबन्धः । अत्रेध्मसंनहनसहितस्यैव स्फ्यस्य ग्रहणम् ।
अत एवोक्तमापस्तम्बेन—स्फ्यं संमार्गाश्च धारयन्निति । इध्मसंनहनानि परिध्यग्निसंमा-
र्जनार्थतयोक्तानि ।

प्रकृतमाह—

प्रत्याश्राविते प्रवरं प्रवृणीते ।

गतम् ।

कथं तत्राऽऽह—

अग्निर्देवो होता देवान्यक्षद्विद्वाश्चिकित्वन्मनुष्वद्भरतवदमुवदमु-
वदिति यथा यजमानस्याऽऽर्घ्येय* सह परेण त्रीननन्तरान् ।

प्रवृणीत इत्यनुवर्तते । अत्र प्रवरेऽमुवदिति वीप्सया प्रवरिणामृषीणां नामधेयानि
वैदति । त्रीनिति परिच्छिद्य ग्राह्याण्युक्तानि । ब्रह्मण्वदा च वक्षदिति वक्ष्यते, तेन
बहून्परेण सह त्रीनेव वृणीतेऽनन्तरानव्यवहितान् ।

तत्र विश्वासाय श्रुतिं प्रमाणयति—

इत ऊर्ध्वान्मन्त्रकृतोऽध्वर्युर्वृणीते यथर्षि मन्त्रकृतो वृणीत इति विज्ञायते ।

यजमानस्य प्रवरगणे ये मन्त्रकृत ऋषयः श्रूयन्ते तानूर्ध्वानितः प्रथमोत्पन्नप्रवरि-
णमृषिमारभ्येत्यर्थः । तथाहि कौशिके यजमाने मनुष्वद्भरतवदित्युक्त्वा कुशिकवद-

धर्मर्षणवद्विश्चामित्रवदिति वदेत् । ततो ब्रह्मण्वक्ष च वक्षदित्यादि । अध्वर्युग्रहणमग्नी-
न्निवृत्त्यर्थम् ।

होतृप्रवरे प्रसङ्गादाह—

अमुतोऽर्वाञ्चो होतेति विज्ञायते ।

अमुनस्तृतीयादर्वाञ्चः, अर्वागञ्चन्तीत्यर्वाञ्चस्तानर्वाञ्चो विपरीतान्पश्चादुत्पन्नप्रभृती-
न्पूर्वपूर्वान् ।

पुरोहितस्य प्रवरेण राजा प्रवृणीते ।

राज्ञोऽध्वर्युर्होता वा स्वस्याऽऽर्षेयाभावात् ।

तत्रापि श्रुतिं प्रमाणयति—

पुरोहितस्याऽऽर्षेयेणाऽऽवेदयोदित्ति राज्ञो विज्ञायते निषा-

दरथकाराश्च यमृषिमनुब्रुवते तेन तेषां प्रवरं प्रवृणीते ।

तेषामप्याधानमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ च वक्ष्यत्याचार्यः, तदर्थमिदमुक्तम् । तेषां
पुरोहितोऽपि नास्ति यमृषिमनुब्रुवते वंशोत्पादकत्वेन ।

तथा ब्राह्मणानां राजार्पितानां राज्ञां वा ब्राह्मणार्पितानाम् ।

अर्पकप्रवरेणेत्यर्थः ।

द्विगोत्रस्य त्रींसीनेकैकस्माद्गोत्रादुपलक्षयेत् ।

उपलक्षयेदुच्चारयेत् ।

+ तथाऽसंप्रज्ञातबन्धोः पुरोहितप्रवरेणाऽऽचार्यप्रवरेण वा ।

न ज्ञायन्ते बन्धवो वंश्या यस्य तस्येत्यर्थः ।

कृत्स्नमेकेषां प्रवरं प्रतिषिध्य मनुवदित्येव विदधाति ।

एकेषां शास्त्रिणां ब्राह्मणं सर्वं प्रवरं प्रतिषिध्याविश्लेषेण मनुवदित्येव ब्रूयादिति
विदधाति । वक्ष्यति प्रवराध्याये मानव्यो हि प्रजा इति ।

ब्रह्मण्वदा च वक्षद्ब्राह्मणा अस्य यज्ञस्य प्रावितार इति प्रवरशेषः ।

पूर्वोक्ते सर्वत्रायं शेषो ज्ञेयः ।

असाविति होतुरुपांशु नाम गृह्णाति ।

प्रवर उच्चैस्त्वाधिकारात्प्रथमैकवचनान्तं होतुर्नाम गृह्णाति ।

मानुष इत्युच्चैः ।

स्पष्टम् ।

सीदति होता ।

+ घ. ज. झ. ञ. ट. पुस्तकेषु अथासंप्रज्ञातेति पाठः ।

१ ख. 'थाऽज्ञा' । २ ख. घ. ङ. ज. झ. ञ. ट. 'त्येतद्विद' ।

एतत्तु पूर्वकृतान्वारम्भविमोकार्थमुक्तं विमुक्तेऽध्वर्यौ ।

वेद्यां तृणमपिसृजति ॥ ३ ॥

अध्वर्युर्वेद्यां तृणमारम्भणार्थं स्फुपेन सह धृतं यथास्थितमेव करोति ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां प्रयोगवैजयन्त्यां महादेव-
कृतायां द्वितीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः पटलः ।

आज्यभागयोरावापे स्विष्टकृति पत्नीसंयाजेषु

च याज्यापुरोनुवाक्ये याज्यैव प्रयाजानूयाजेषु ।

चकारः प्रत्येकं संवध्यते । याज्या[पुरो]नुवाक्ये इति प्रतियोगं द्वयमित्यभिप्रा-
येण । आवापो नामाऽऽवृत्त्या क्रियमाणानि प्रधानानि तन्त्रवर्जितान्यावापः
प्रत्येकमोप्यमानत्वात्तन्त्रप्रतिकूलत्वेनाऽऽवापशब्दप्रयोगात्तन्त्रावापाविति । किमर्थमिदं,
यागानां संप्रैषविशेषव्यवस्थार्थम् । माष्यकृता व्युत्पन्नो व्याख्यातः प्रधानयागवा-
च्येव । स्पष्टमितरत् । याज्यैव प्रयाजानूयाजेषु पुरोनुवाक्यापरिसंख्यार्थमेवेति ।

उभयीष्वाश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यासंप्रैषश्च ।

उभयीषु याज्यापुरोनुवाक्यायुक्तासु केवलासु चाऽऽश्रावणप्रत्याश्रावणे याज्या-
संप्रैषश्चेत्येतत्परिभाष्यते ।

अनपव्याहरन्तः प्रचरन्ति ।

अवदन्तो यथा भवन्ति ते तथा ।

एतदेव प्रपञ्चयति—

सोऽध्वर्युर्नापव्याहरेत्पुराऽऽश्रावणादाश्रावितेऽग्नीन्नापव्याहरे-

त्पुरा प्रत्याश्रावणात्प्रत्याश्रावितेऽध्वर्युर्नापव्याहरेत्पुरा यजेति

वचनाद्यजेत्युक्ते होता नापव्याहरेत्पुरा वषट्कारात् ।

स प्रथमः । एषु स्थानेषु यदि वदेयुस्तदा पुनराश्रावणादि कुर्युर्व्याहृतीश्च जपेयुरिति
प्रायश्चित्तमापस्तम्बोक्तं ज्ञेयम् ।

उत्तरतः पुरोनुवाक्यामवदास्यन्नवद्यन्नवत्ते वा संप्रेष्यति ।

उत्तरतो वेदेः स्थितोऽवदानं करिष्यन्नारम्भात्पूर्वमारम्भेण सह वा संप्रेष्यति
अवत्तेऽवदाने गृह्णाति वा साभिचारणे तस्याप्यवत्तत्वेन परिगणनात् । पुरोनुवाक्यां
वक्तुमित्यर्थः ।

कथं संप्रेष्यति तत्राऽऽह—

अमुष्मा अनुब्रूहीति यथादेवतम् ।

अमुष्मा इति चतुर्थ्यन्तेन देवतानाम्ना संप्रेष्यति यथादेवतं या यत्र देवता तस्या नाम्ना ।

दक्षिणतो याज्यामत्याक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्या-
श्रावितेऽमुं यजेति यथादेवतं संप्रेष्यति ।

अत्याक्रम्य दक्षिणतः स्थित आश्राव्याऽऽग्नीध्रेण प्रत्याश्राविते सति यथादेवतममुं यजेति याज्यां संप्रेष्यतीत्यन्वयः । अमुमिति द्वितीयान्तं देवतानाम् गृहीत्वाऽग्निमिति ततो यजेति संप्रेष्यति ।

वषट्कारे वषट्कृते वा जुहोति याज्या-
पुरोनुवाक्यावतीषु चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा ।

वषट्कृते सह वषट्कारेण वेति श्रुतेर्वषट्कारे प्रदानार्थे क्रियमाणे तेन सहैवाथवा वषट्कारे कृते वाऽऽहुतिं जुहोति प्रक्षिपति जुह्वाऽऽहवनीय इत्यर्थः । अत्र जुहोति-ना दानं न विधीयते वषट्कारेण प्रदीयमानस्य प्रत्तस्य[वा] पुनर्दानायोगात् । प्रक्षेप-मात्रं होमभक्तिर्जुहोतेर्वाच्या । अत्र प्रयाजानुयाजेषु प्रत्येकं विभागाभावाद्वक्ष्यमाणं चतु-र्गृहीतं पञ्चगृहीतं च न संभवतीति तदर्थमिदं सूत्रं सामान्येन कृतमग्रिमं तु विशेषेण पृथगेव कृतं(त) [मिति] विशेषः ।

पञ्चावत्तं जपदग्नीनां चतुरवत्तमितरेषां गोत्राणाम् ।

जुहोतीति पूर्वसूत्रादनवृत्तिः । याज्यापुरोनुवाक्यावतीष्वित्यत्राऽऽहुतिष्विति शेषो योग्यत्वात् । आहुतयो होमक्रियास्तिस्र आहुतीर्जुहोत्याहुतिपरिमाणं वेति दर्शनात् । पुरोनुवाक्यायुक्तवषट्कारैर्नितयाज्यया क्रियमाणत्वाद्याज्यापुरोनुवाक्यावत्य आहुतयो भवन्ति । तासु क्रियमाणासु सतीषु यद्वषट्कारोपलक्षितं जुहोति तच्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोतीत्यन्वयः । पूर्वं चतुर्ष्वेव वाऽवत्तं संपादितमेव जुहोति नान्यथेति गम्यते । यद्याहुतयो होतव्यानि द्रव्याणि, जुह्वाऽऽहवनीय आहुतयो हूयन्त इति दर्शनात् । ताम् च पूर्वं च याज्यानुवाक्यावत्त्वं ज्ञेयम् । तासु प्रसक्तासु सतीषु यज्जुहोति तच्च-तुरवत्तं पञ्चावत्तं वा कृत्वा जुहोति । पूर्वमेव तथाऽवत्तं सज्जुहोतीति नियम्यते । अथ वाऽऽहुतिषु होतव्येषु(व्यासु) द्रव्यरूपासु किंविशिष्टासु याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु

१ ख. वा । २ क. ग. च. ठ. 'कारोऽत्र याज्योपलक्षिका किं' । ३ छ. ट. 'राऽत्र याज्यो-पलक्षिका किं' । ४ च. 'पञ्चावत्' । ५ ख. यदाऽऽहु' । ६ ख. 'सु पूर्ववद्याज्यापुरोनु' । ७ च. द्रव्येषु

ताभ्यां दीयमानत्वेन तद्वतीषु देवतातीलक्षणयागेषु याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु पूर्वं याज्या-
पुरोनुवाक्यावतीषु ताभ्यां दीयमानावित्यर्थः । आज्यभागयोरित्यादिना यागेषु च
याज्यादेवताविधानात् । तासु प्रसक्तासु देवस्य(त)योश्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं सदेव जुहोति
दीयमानं चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा कृत्वैव पश्चाज्जुहोतीत्यर्थः । अवदानानि(ना) देवतार्थत्वे
लिङ्गं वक्ष्यति हि अङ्गुष्ठपर्वमात्राणि देवतान्यवदानानि । देवतायै यागे च संबद्धानि
देवतायास्तानि देवतान्यवदानान्यवदीयमानान्यङ्गुष्ठपर्वमात्राणीति विवक्षितत्वात् । न
चैवमवदानमात्रार्थत्वं यागस्येति । आज्यभागाभ्यां प्रचार उक्तस्तथा हवींष्यमिधार-
यतीत्यनुवृत्तौ यदनुपूर्वाणि प्रदीयन्त इत्यभिधास्यमानत्वाद्भविषामेव प्रदेयत्व इन्द्र-
स्यापि प्रतिहविः प्रत्यमिधारयतीत्यत्र । यागो हि सकलपुरोडाशसान्नाय्यसाध्य
उत्पत्तिविधौ तथा श्रवणात् । यागश्च देवतोद्देशेनोत्पादितस्य सकलस्यापि
द्रव्यस्य स्तुच्यवदानमेको भागोऽन्यश्च वेद्यां स्थितो याज्यानुवाक्याभ्यां वषट्कारा-
न्ताभ्यां भागद्वयमपि दीयते, तत्रैकस्य भागस्यावदानरूपस्यैव होमेन प्रतिपत्तिस्तस्यैव
चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वाऽन्यस्य वेद्यामवस्थितस्य भागस्य स्विष्टकृदादिना प्रतिपत्तिः
श्रुत्यन्तरे चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वेति तद्व्यवस्थापितमितरेषां जमदग्नीनां च यजमानानाम-
ध्वर्युर्जुहोतीत्यर्थः । इदं चोक्तं वक्ष्यमाणं च धर्मजातं पुरोडाशाज्यसान्नाय्यहविस्त्रयं
साधारणमेव । जामदग्न्यो जामदग्न्यौ जमदग्नय इति बहुत्वे प्रत्ययस्य लुक् । गोत्र-
गोत्रिणोरभेदाद्गोत्राणामित्युक्तम् ।

अप्यजामदग्न्यो जामदग्न्यमामन्त्र्य पञ्चावत्तं कुर्वीत ।

अजामदग्न्योऽपि जामदग्न्यं पृष्ट्वा जामदग्न्य पञ्चावत्तं करिष्यामीति पश्चात्पञ्चावत्तं
कुर्यादित्यर्थः ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्राणि देवतान्यवदानानि भवन्ति ।

अङ्गुष्ठपर्वमात्रं हस्तस्याङ्गुष्ठस्य मध्यसंधेरूर्ध्वं काण्डं पर्वं तत्प्रमाणानि पर्वमात्राणि
यावन्ति देवतान्याज्यसान्नाय्ययोरपि तावतां परिमाणम् ।

उत्तराण्युत्तराणि स्थवीयांसि ।

सामान्यविधिरयं श्रौतः ।

तं व्याचष्टे —

दैवतेभ्यः सौविष्टकृतानि सौविष्टकृतेभ्य

ऐडानि तथा चातुर्धाकरणिकानि ।

दैवतेभ्योऽवदानेभ्यः स्थवीयांसीति पूर्वेषां संबन्धः । एवमुत्तरत्रापि स्विष्टकृ-

स्त्वंन्धीनि तथा । अत्र न ध्याम्यामिति सूत्रेणैजागमाद्भासिद्धिः । ऐडानि चातुर्धाकर-
णिकानि समान्येव ।

मास्तस्रहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन च पुरोडाश-
स्यावद्यति स्तुवेणाऽऽज्यसानाज्ययोर्मेक्षणेन चरुणाम् ।

अवद्यतीत्यनुवर्तते । चरौ हस्तावदाने चोदकप्राप्ते मेक्षणेनेति तत्सामर्थ्यादित्युक्तम् ।
श्रुतिर्हि स्तुवेणावद्यति हस्तेनावद्यति मेक्षणेनावद्यति स्वधितिनाऽवद्यतीत्यविशिष्टा सा
नियमिता सामर्थ्येन हस्तेनेत्येतस्य शास्त्रान्तरवशान्मांससंहिताभ्यामङ्गुलीभ्यामङ्गुष्ठेन
चेति विशेषपर्यवसानेन विधिर्दिशितः । अत्र सामर्थ्यस्य व्यवस्थापकत्वेन वपायाः
सानाज्यविकारत्वेऽपि हस्तेनैवावदानमोषधिविकारचरुयवाग्नोर्मेक्षणेन स्तुवेण वेति दर्शि-
तम् । मांससंहिते संलभे सर्वाङ्गुलीनां तथात्वादुभयतो मांसेन लभे इत्यर्थसिद्धे
मध्यमे द्वे । अत एव वैखानसेनानामिकामध्यमाभ्यामित्युक्तम् ।

मध्यात्पुरोडाशस्यावदाय पूर्वार्धादवद्यति पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तिनः ।

अत्र स्थाननियममात्रं पुरोडाशविषयं वक्ष्यमाणधर्मा आज्यसानाज्ययोस्तु मध्यादि-
विभागेऽपि तदभावः । प्रथममवदानं पुरोडाशस्योपरि मध्यप्रदेशादवदाय सूचि स्थाप-
यित्वा ततः पूर्वार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वो योऽर्धो भागोऽसौ पूर्वार्धस्तस्माद्यत्र कुत्रचिदव-
द्यति पूर्वार्धाव्यभिचारेण तदपि स्तुच्यवधाय जामदग्न्यस्य तदनुमतस्य वा पञ्चावत्तिन-
स्तृतीयमवदानं पश्चार्धात्पूर्वार्धवद्व्याख्या । अत्र विशेषमाहाऽऽपस्तम्बः—‘मध्यादङ्गुष्ठ-
पर्वमात्रमवदानं तिरश्चीनमवद्यति पूर्वार्धाद्वितीयमनूचीनम्’ इति । वैखानसेनोक्तं तत्प-
श्चार्धात्तृतीयमिति, द्वितीयवत्तृतीयम् । दक्षिणप्रदेशे हस्तं नीत्वाऽङ्गुल्यङ्गुष्ठाग्राण्युङ्क्-
मुखानि तैः कृत्वा दक्षिणोत्तरं दैर्घ्येण कृतमवदानं तिरश्चीनं पूर्वभिमुखाङ्गुल्यग्रैरवत्तम-
नूचीनम् । असंभिन्दन्निति विशेषान्तरमुक्तमापस्तम्बेन । संभेदो मध्ये द्वयोर्मर्यादार्थ
इति कात्यायनमतिस्तन्नेष्टमित्यसंभेदः संश्लेष उक्तः । संश्लेषात्पूर्वावदानप्रदेशादवदान-
योरर्थात्संश्लिष्टप्रदेशे परमवदानं कुर्यादित्यर्थः । अस्मदाचार्येण तु यत्रासंभिन्दन्नवद्य-
तीत्युच्यते तत्रैव नियमोऽन्यत्र न नियम इति तथोक्तम् ।

तृतीयं पश्चार्धादित्युक्तं तस्यापवादमाह—

आनुजावरस्य जघन्यमवदानं प्रथमम् ।

प्राप्ते प्राथम्यमात्रं नियम्योऽन्यथाऽवदानमात्रस्य प्राप्तत्वाद्विशिष्टविध्यसंमवाज्जघ-
न्यत्वप्रथमत्वयोर्गुणयोः परस्परासंबद्धयोर्विधाने वाक्यभेदः स्यात्तस्मात्प्राप्तमवदानं
जघन्यमनन्तरं कृतं प्रथमापेक्षया जघन्यं पूर्वकृतात्पश्चात्कृतत्वाच्च तत्र प्राथम्यं निय-
म्यते । आनुजावरशब्दस्तु प्रजापतिरिन्द्रमसृजताऽऽनुजावरमित्यादौ समानानां श्रेष्ठे

दृश्यते । तन्नानुमन्ता समानानां स आनुजावर इति व्युत्पादयन्ति केचित् । अथवाऽनु
साम्येन जाता अनुजा एव आनुजास्तेषां वरमथवा पश्चाद्भामिनो यम्या इति यावत्तेषां
श्रेष्ठः स आनुजावर इति नानार्थवादानुसारेण कल्प्यम् । केचिदयं काम्यः कल्प
इत्याहुरर्थवादेश्यो यो राजन्य आनुजावरः स्यादित्यादौ तथा दर्शनादिति तन्नाऽऽचार्य-
स्येष्टं, जघन्यमित्यनूद्य प्रथमतः विधीयते, यदि कामार्थमपूर्वं विधानं तदा जघनात्प्रथम-
मवदानमिति विशिष्टं विधीयेत । न चोत्तरसूत्रमेतदर्थं भवत्यत एव वैखानसेन नियम-
विधानं कृतमवदायेत्यादि, कामपद एवमिति । तस्मात्प्रकृत्याऽऽनुजावरस्य यजमानस्य
विशेषविधिर्नित्य एव ।

अवदाय पूर्वार्धे स्त्रुचो निदध्यात्प्रथमं जघन्यं पश्चार्धे ।

प्रथममवदानं यन्मध्यादवत्तं तत्स्त्रुचः पूर्वार्धे विलस्य पूर्वस्मिन्नर्धभाग एव निदध्या-
ज्जघन्यमनन्तरमवत्तं तद्वितीयं तृतीयं च वा तत्पश्चार्धे स्त्रुच इत्युभयत्र संबन्धः । तदुक्तं
स्पष्टं वैखानसेन—पूर्वार्धे स्त्रुचो निधाय प्रथमं पश्चार्धे जघन्यमिति । तेनाऽऽनुजा-
वरपक्ष एव नोक्तो येन जघन्यपदेनाऽऽनुजावरविषयताशङ्का स्यात् । आनुजावरस्यापि
तथैवावत्तं प्रथमं पूर्वार्धे न्यस्य जघन्यं पश्चादवत्तत्वात्तत्पश्चार्ध इत्यपि संभवात् । ननु
कथमानुजावरस्य पञ्चावत्तिनो द्वितीयतृतीयावदानक्रमः । उच्यते—पश्चार्धाद्यदा
प्रथमं द्वितीयं तु पूर्वार्धात्तृतीयं मध्यादिति । अत एवाऽऽनुजावरस्य चतुरवत्तिन
उक्तमाप्तम्भेनाऽऽनुजावरस्य पूर्वार्धात्प्रथममवदानमवदाय पूर्वार्धे स्त्रुचो निदध्यान्म-
ध्यादपरमवदाय पश्चार्धे स्त्रुच इत्युक्तम्(ति) । एवं चास्मत्सूत्रे तथा व्याख्यातुं शक्यं
यच्चतुरवत्तिनो जघन्यं यदवदानं द्वितीयमित्यर्थः, तत्प्रथमं चतुरवत्तिन आनुजावरस्य
तथैव पञ्चावत्तिन आनुजावरस्य यद्यजघन्यं यस्माद्यस्मादनन्तरं कृतं तत्तस्मात्तस्मात्पूर्वं
पूर्वं कर्तव्यं, तेन मध्यावदानात्प्रकृतौ जघन्यं तत्तस्मात्पूर्वम् ।

पूर्वपूर्वाण्यवद्येज्येष्टस्य ज्यैष्ठिनेयस्य ॥ ४ ॥ पुरोधोकामस्य वा ।

पूर्वं पूर्वभागस्थं पूर्वं प्रथमं येषामवदानानां तानि पूर्वपूर्वाणि ज्येष्टस्य प्रथमोत्पन्न-
स्य तस्यैव ज्यैष्ठिनेयस्य ज्येष्ठा भार्या तस्याः पुत्रस्य तादृशस्य यजमानस्य पञ्चावत्तिन-
श्चेत्पूर्वभागात्प्रथमं द्वितीयं मध्यात्तृतीयं तु पश्चार्धाच्चतुरवत्तिनस्तु ज्येष्टस्य ज्यैष्ठिनेयस्य
तृतीयं नास्ति । तृतीयापेक्षया च द्वितीयं मध्यस्थं भवत्येव पूर्वभागस्थं तृतीयापेक्षया च
प्रथमं च कर्तुं शक्यमिति नित्यविधिरयम् । पुरोधा पौरोहित्यं तत्कामस्य काम्यम् ।

अपरपूर्वाणि कनिष्ठस्य कानिष्ठिनेयस्याऽऽनुजावरस्य वा ।

अपरं पश्चिमभागस्थं तत्पूर्वं प्रथमं येषामिति । पूर्ववेदेवान्यत्सर्वम् । आनुजावरस्य विकल्पः । पूर्वकल्पेनात्र चतुरवत्तिनो नास्ति पूर्वार्धात्तृतीयमिति पूर्ववेदेव व्यवस्था ।

पुरोडाशसान्नाय्ययोरुपस्तरणाभिधारणे आज्ये-

नोपस्तीर्य हविषोऽवदायाऽऽज्येनाभिधारयेत् ।

अत्र याज्यानुवाक्यावतीषु चतुरवत्तमित्युक्तमवदाने तु द्वे उक्ते तत्र कथं चतुर-
वत्तं तथा पञ्चावत्तमपि तद्दर्शयत्यनेन । पुरोडाशसान्नाय्यग्रहणादाज्यस्य चतुरवदानेन
चतुरवत्तं भवति । तयोश्चतुरवत्तमुपस्तरणाभिधारणाभ्यामेव कर्तव्यम् । श्रूयते हि
वाजसनेयके ' स आज्यस्योपस्तीर्य द्विर्हविषोऽवदायाथोपरिष्ठादाज्यस्याभिधारयति ।
सैषाऽऽज्येन मिश्राऽऽहुतिर्हूयते ' इति । सूत्रे हविर्मात्रस्य यद्यप्यवदानमात्रमुक्तं तथाऽपि
पुरोडाशसान्नाय्ययोरित्युक्तत्वादाज्यहविषो यागस्य याज्यापुरोवाक्यावतीषु नोप-
स्तरणाभिधारणे । तत्राऽऽज्येनैव चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा संपाद्य जुहोतीत्यर्थादेव
सिद्धम् । आज्यं चात्र ध्रुवाया एवाऽऽहवनीयार्थाज्यत्वात् । न च स्रुवेणाऽऽज्यस्थाल्या एव
प्रदेयद्रव्यसंस्कारत्वेनोपक्षीणत्वादिति वाच्यम् । प्रदेयद्रव्यत्वेऽपि पुरोडाशाहुतिं जुहो-
त्याज्यं हुत्वाऽवदानं जुहोत्याज्येनान्ततोऽन्ववस्त्रावयतीत्याहवनीयगामित्वमप्युक्तम् ।

स्रुच्युपस्तीर्य मा भेर्मा संविकथा मा स्वा हि-

सिधं मा ते तेजोऽपक्रमीत् । भरतमुद्धरे मनुषि-

श्चावदानानि ते प्रत्यवदास्यामि नमस्ते अस्तु

मा मा हिंसीरित्यवदास्यन्हविरभिमृशति ।

स्रुच्युपस्तीर्येत्यधिकरणं विधीयते, उपस्तीर्येत्यनुवादः । हविरवदास्यन्हविरभिमृश-
तीत्युभयत्र संबन्धः । करणमन्त्रोऽयं वदति अत्रापि हविरिति खिष्टकृति प्रत्यभिमर्शनं
मा भूदिति ।

अवदायाभिधार्य यदवदानानि तेऽवद्यन्विलो-

माकार्षमात्मनः । आज्येन प्रत्यनज्येनत्तत्

आप्यायतां पुनरिति हविः प्रत्यभिधारयति ।

अत्र पूर्वानुवादः क्रमार्थः । प्रत्यभिधारणमाप्यायनमाज्यस्थाल्या आज्येनानाहवनी-
याज्यार्थत्वात्पुरोडाशसान्नाय्ययोर्वेदिस्थयोरेव हविषोः संस्कारः क्रियते न त्वाहवनीय-
गामित्वेनोत्तराहुत्यर्थम् । ननु नेदं हविस्तच्छेषोऽयं व्यवदानस्य यागार्थत्वेन गृहीत-

१ ख. °ति । पुरोडाशसान्नाय्ययोस्तु चतु । २ क. ग. च. छ. ठ. ड. °क्तं किं तु विजाती-
यस्यैवेति । सैषाऽऽज्येन मिश्राऽऽहुतिरिति वचनात्त्राऽऽज्यस्याऽऽज्यमिश्रणं पु । ३ क. ग. च.
छ. ट. ठ. °क्तमाज्यं । ४ ख. °न्धः । अ° ।

त्वात् । एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न ह्यवदानमात्रेण यागोऽपि तु सकलपुरोडाशेनैव ततस्तु याज्यया स्तुगते वेदिगते च द्रव्ये वपट्कारेण दत्ते पश्चात्सर्वोऽपि शेष एवेति । तस्मात्प्रत्यभिमर्शनं प्रत्यभिधारणं च न स्विष्टकृतीति । ननु श्रूयते वाजसनेयके तस्माद्यस्य कस्य च हविषोऽवद्याति पुनरेव तदभिधारयति स्विष्टकृत एव तदाप्याययतीति स्विष्टकृदर्थत्वश्रवणाद्भवेदाहवनीयाज्यार्थत्वमिति चेत् । न । सा प्रत्यभिधारणस्तुतिः पुनरेव तदभिधारयतीत्यस्य विधेर्हविर्दीयमानं वेदिस्थमपि तेन संस्कृतं नाऽऽहवनीयगामि तद्धि व्ययितं कथं स्विष्टकृतेऽवदेयमतः प्रत्यभिधारणेन व्ययितस्याऽऽप्यायने सति स्विष्टकृदवदानयोग्यतासंपादनेन स्तुतिः प्रत्यभिधारणविधेरेव । व्याख्यातमेतन्मीमांसापारदृशभिर्वातिकाचार्यैः सर्वस्य पुरोडाशस्य यागाङ्गत्वं न ह्यवदानमात्रस्येति । स्तुच्युपस्तीर्येति क्त्वाप्रत्ययेन मा भेरित्यभिमर्शनस्योत्तरकालतोक्ता, तेनोपांशुयाज उपस्तरणाभावाद्भौवस्य नाभिमर्शनम् ।

अवदायावदाय प्रस्तरवर्हिः समनक्तीति विज्ञायते ।

अवदाय चतुरवत्तं तस्यैव पदार्थत्वात्तदसमाप्तौ नान्यारम्भः । वीप्सा तु सर्वहविषां सकृदन्ते सा भूत्प्रतिचतुरवत्तं यथा स्यादिति साज्येन सूत्रेण [इति] वैखानसः । धर्ममात्रमेतदिति वक्तुं विज्ञायत इत्युक्तम् ।

अपिदधद्दिवाप्रक्ष्णन्पुरोडाशाहुतिं जुहोत्याज्यं

हुत्वाऽवदानं जुहोत्याज्येनान्ततोऽन्ववस्त्रावयति ।

पुरोडाशाहुतिं जुहोति तामेतापिदधदिवेषत्पिहितां कुर्वन्स्तुचः पुष्करेण तामेवाप्रक्ष्णन्नविशीर्ण्यन्तत्रैव विशेषमाहाऽऽज्यं हुत्वोपस्तरणाभिधारणाज्यमादावाहुतिस्थाने मुखेन स्त्रावयित्वा तदुपर्यवदानद्वयं पार्श्वेनोत्तरेण हुत्वाऽपिदधदित्यस्य सामर्थ्यात्पार्श्वेनेति गम्यते, मुखेनेतरा इति विशेषविधेः पुरोडाशाहुतीः पार्श्वेनैव हुत्वाऽन्ततोऽनन्तरमेव हुतावदानमवशिष्टेनाऽऽज्येन मुखेनैवावस्त्रावयति श्रोतद्धृतप्लुतं करोति । उक्तं भागवते—श्रोतद्धृतप्लुतमदन्हुतमुद्धमुखेनेति । आज्यसांनाय्ययोर्हविषोर्यागे नैतत्संभवति आज्यं हुत्वाऽवदानं जुहोतीति । तस्य पृथग्भावाच्चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा जुहोतीत्येतावानेव सामान्यविधिः ।

मुखेनेतराः स्त्रावयति ।

इतरा आहुतीराज्यसांनाय्ययोः, दर्विहोमाहुतिग्रहणार्थं स्त्रावणयोग्या यवाभ्राद्याहुतिरपि मुखेन मांसं पार्श्वेनेत्याहुः । अत एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तं सर्वाणि द्रव्याणि सुद्धमुखेन(ण) जुहोतीति । तदिदमितरा इति बहुवचनेन सूचितम् ।

पूर्वा पूर्वा संहितामावापाहुतिं जुहोति ।

पूर्वा पूर्वा पूर्वभागे पूर्वभागे प्राक्संस्थमित्यर्थः । संहितां परस्परसंश्लिष्टामुत्तरामावा-
पाहुतिमावापाहुतिं प्रधानाहुतिम् ।

क्षुच्यमाधारमनुजुहोति ।

द्वितीयाधाररेखामनुक्षीकृत्य जुहोति । अग्नीषोमावन्तरा देवता इति ब्राह्मणं
स्पष्टत्वाज्ज्ञायत इत्युपेक्षितमापस्तम्बेन तु तथैवोक्तम् । तथाऽऽधारसंभेदेन देवाहुतीः
प्रतिपादयतीति प्रवेशयतीत्याद्युक्तम् । तदस्माकमविरुद्धम् । एवं च यदा तिर्यञ्चावा-
धारौ तदाऽऽज्यमागयोर्मध्ये कार्यौ प्रधानाहुत्यनुग्रहायेत्यपि ज्ञेयम् ।

एवं परिभाष्य प्रकृतमाह—

पवरं प्रवृत्य घृतवतीमध्वर्यो स्तुचमास्यस्वेत्यु-
च्यमाने जुहूपभृतावादाय सकृदतिक्रान्तः पञ्च
प्रयाजान्यजत्यभिक्रामं समानत्र वा तिष्ठन् ।

यजति जुहोति तथैवाऽऽपस्तम्बादिभिरभिधानात् । एवं तर्हि यजतीत्येव समिधो
यजतीत्याद्युत्पत्तिवाक्येषु दृश्यते, नचात्र हौत्रसंज्ञाऽस्ति, तत्राऽऽध्वर्यव एव
यजतीति दर्शनादाश्रावणयजेतिप्रैषकर्तृत्वाच्चोदकेऽध्वर्यावेव यजतीति प्रयुज्यते
यागकर्तुः प्रेरकत्वेन तद्वाराऽध्वर्युरेव यजति । सर्वत्र चाऽऽध्वर्यवे यजुर्वेदे यजतयो
बहुधा श्रूयन्ते । तत्र ते साङ्गकर्मणो विधायकास्तत्र ब्रह्मणा स्वसंज्ञया ब्रह्मत्वं यथा
क्रियत एवं होत्रा च हौत्रं क्रियते । याज्यापुरोनुवाक्यानां हौत्रसमाख्यानादव-
शिष्टान्यङ्गानि ततोऽध्वर्युरेव करोतीति सोऽपि जहल्लक्षणया यजतीत्युच्यते । यदा
विशेषकर्मविधानं तदा तत्तद्धातुभिरेव विधानमध्वर्योस्तर्हि श्रुतौ चाभिक्रामं जुहोतीति
विद्यमानं किमर्थं यजतिप्रयोगो लक्षणया कृत इति चेत् । न । पञ्चेति संख्यया
भेदोऽनु(नू (!)) दितः स तु यजत्यभ्यासकृतः, स तु न होमेषु किं तु यागेष्वेव ।
प्रयाजानिति नामधेयमपि यागानामेवोत्पत्तिविधौ यागाश्च प्रत्येकं समिधो यजती-
त्यादिसंज्ञास्तन्निमित्तभूता याज्या प्रतिपाद्या देवता अपि यागेष्वेव न होमेष्विति
दर्शितम् । जुहोतीत्युक्ते सर्वमिदमसंबद्धमेव स्यात् । किंचाभिक्रामं जुहोतीत्ययं
दर्शपूर्णमासप्रकरणे श्रूयमाणो दर्शपूर्णमासप्रकरणगतसर्वहोमैः संबध्यमानः
कथं प्रयाजमात्रतया संकोचमर्हति, न ह्यभिक्रामं प्रयाजाज्जुहोतीति वाक्यमस्त्येवं
शङ्कानिरासायै यजतिप्रयोगः । पूर्वं पश्चाच्च यजतियुक्तप्रयाजवाक्यसद्भावात्सं-
दंशपतितो होमोऽवान्तरप्रकरणेन प्रयाजशेषतया गृहीत इति पञ्च प्रयाजान्यजत्यभि-

क्रामं समानत्र वा तिष्ठन्निति यजिना गृहीतं पश्चादाध्वर्यवसमाख्यानादध्वर्युकर्तृके-
 प्वङ्केषु होमेष्ववान्तरवाक्यबलादङ्गावतारन्यायेन च होमेष्वेवावतरतीति दर्शितम् ।
 तथा च कुतोऽभिक्रम्याभिक्रम्य जुहोतीति केन वा समानस्थाने स्थित्वा जुहोतीति
 शास्त्रान्तरीयेऽप्याकाङ्क्षा पूरिता यानि प्रयाजाङ्गान्यध्वर्युकर्तृकाणि तेषां स्थाना-
 दिति तेन च समानत्रेति च तत्राऽऽश्रावणं यजेति प्रैषस्तयोः स्थानादभिक्राममिति
 णमुल्, अभिक्रम्याभिक्रम्येति, तथा तेन स्थानेन समानस्थाने तिष्ठन्निति चाध्वर्युकर्तृ-
 कता सिध्यति, तथैवार्थो निषेध्यत्वेन विधेयत्वेन च सोमे दर्शितः शब्दार्थः । यतो
 मन्येतानभिक्रम्य होष्यामीति तत्तिष्ठन्नाश्रावयेदिति तस्मात्समानत्र तिष्ठता होतव्यं
 प्रतिष्ठित्या इति, तथा यदभिक्रम्य जुहुयात्प्रतिष्ठाया इयादिति च प्रतिषेध्यत्वेन चोक्तं,
 तेन समानार्थतयाऽत्रापि तदेव व्याख्यानम् । ननु न विधान्तरमस्ति यत्परिसंख्य-
 याऽभिक्रमणानभिक्रमणे विधीयेते अन्यतरस्य नित्यप्राप्तत्वात् । उच्यते—पञ्चस्वप्य-
 न्यतरन्नियम्यते तथाचार्यवद्भवति पञ्चाप्यभिक्रम्याभिक्रम्याथ वा समानत्र तिष्ठन्नेव
 पञ्चापीत्ययमेवार्थः पञ्चेति संख्यया दर्शितोऽन्यथा बहुवचनेनैव सर्वधर्मसिद्धिः ।
 तथा च सवषट्कारेषु होमेषु सर्वत्रान्यत्र विना सोमं न निथमोऽभिक्रमणानभिक्रम-
 णयोरित्यप्यर्थात्सिध्यति । प्रवरं प्रवृत्येत्यसंनिहितस्मरणार्थमुक्तम् । आदेवेवाभिक्रान्तो
 न तु पुरोनुवाक्यप्रेषो व्यवधायकोऽस्ति । पुनः प्रत्याक्रमणमपि तत एव नास्तीति
 वक्तुं सकृदित्युक्तम् ।

द्वेष्यस्यावक्रामन् (म्) ।

यजतीत्यन्वयः । निन्दार्थवादोऽयं निषेधार्थः । न हि यजमानोऽध्वर्योर्भवति
 द्वेष्योऽवक्रम्याऽऽश्रावणस्थानात्पश्चाद्भूत्वा न जुहोतीत्यर्थः । पृथिवी होतेति याज-
 मानम् ।

समिधो यजेति प्रथमं प्रयाजं संप्रेष्यति यज यजेत्युत्तरान् ।

प्रथमं प्रयाजमिति सप्तम्यर्थे द्वितीया । अत एव कात्यायनः—समिधो यजेति पञ्च
 प्रयाजान्समिद्धतम इति । समिद्धतमः प्रथमः प्रयाजः । तथा श्रुतिः—समिधहो(द्धो)-
 मेन समृद्ध आहुत इति । समिद्धतमत्वं प्रथमस्य तथा च संप्रैषः पञ्चानामप्यर्थ इत्युक्तं
 स्यात् । भरद्वाजेन प्रथम इति चोक्तम् । तन्त्रेणायं पञ्चानां प्रैषः समिच्छब्देन लिङ्ग-
 समवायेन प्राणभृत इतिवत् । अत्र वचनान्नामधेयेनैव प्रैषः । अन्यत्र यजनीयां देवता-
 मुद्दिश्यैव प्रैषो यथाऽग्निं यज सोमं यजेति । अतस्तु विकृतौ समिच्छब्देन याज्यायां
 पशौ देवताश्रवणाभावेऽपि प्राकृतनामधेयेन विकृतौ प्रवृत्तेन समिद्भ्यः प्रेष्येत्युपपद्यते ।
 प्रयाजग्रहणं न कर्तव्यमधिकरणादेव प्राप्तेः । कर्तव्यं प्रत्येकं संज्ञा यथा स्यात् । हो-

तारमित्यर्थात् । यज यजेत्येवं वीप्सा सर्वापेक्षया प्रतिप्रयाजं यजेति संप्रेष्यति । नन्वत्र समिध इति कर्मनामधेयं समिधो यजतीत्युत्पत्तिविधौ श्रुतं न संप्रैषेण संबध्य-
तेऽतो देवता एता देवता हि यष्टव्यत्वेन प्रतिपाद्याः प्रैषे तथैवान्यत्र दर्शनात् । यदि
देवता एता याज्यावगतास्तदा यदुच्यते—ऋतवो वै प्रयाजा ऋतूनेव प्रीणातीत्यादिदेव-
ताप्रतिपादनं तत्तदा विरुध्यते । ऋतुदेवत्याः प्रयाजा भवन्तीति बौधायनोक्तमपि
विरुध्यते । तथा निरुक्तकारेणापि यदुक्तमाग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा इति
ब्राह्मणमित्यादिना नानाब्राह्मणैर्नानादेवतात्वमाशङ्क्योक्तमाग्नेया इति तु स्थितिरितर-
द्भक्तिमात्रमिति निर्णीतं तदपि विरुध्यते । अत्रोच्यते—समिच्छब्देन कर्माभिधानमेव,
उत्तरानिति समभिव्याहारात् । न ह्युत्तरशब्देन देवतोपस्थितिर्भवति । विशेषणं ह्युत्तर-
शब्दः । तस्य सापेक्षस्य विशेष्यं नोपलभ्यतेऽतोऽनुवृत्तं प्रयाजमित्येव संबध्यते पारे-
णतं प्रयाजानिति । अत्राप्युत्तरेषु प्रयाजेष्वित्यर्थः । समिध इत्येतद्वितीयान्तं यजेत्य-
नेन संबध्यते समिधो यजति दर्शपूर्णमासौ यजत इतिवत् । देवतानिर्णयस्तु—अत्र
तद्धितेन चतुर्थ्या वा देवताप्रतीतिस्तु नास्त्येव, मन्त्रवर्णादेव देवतानिर्णयः । तत्र
याज्या एवान्तरङ्गा बहिरङ्गं याजमानं वसन्तमृतूनां प्रीणामीत्यादि । नामापि देवतानि-
मित्तं समिदादि याज्यादेवता एवानुसरति । तत्रापि समिदादिशब्दवाच्या एव देवताः ।
मीमांसका अपि ह्यभ्यासाधिकरणादौ मन्त्रवर्णसिद्धदेवतानुवादि नामधेयमित्याहुर्नवमस्य
द्वितीयपादेऽपि । याज्यासु सर्वत्राग्निरपि श्रूयते समिधो अग्न आज्यस्य व्यन्त्वित्यादौ
तथाऽपि न नाम्ना नापि व्यन्त्वित्यनेन चाग्निशब्दः संबध्यते । सूमानाधिकरण्येन
समिदादिशब्दाः श्रूयन्ते । उत्पत्तिवाक्ये च समिदादिशब्दा एव देवतानिमित्तानि
नामधेयानि श्रूयन्ते । नाग्निशब्दोऽप्यग्निदेवतानिमित्तं नामधेयं प्रैषेऽपि समिच्छब्द
एव । ततस्तु समिदादिशब्दैरेवोद्देश इति सूत्रकृतोऽभिप्रायः । कुतः, यतो याज्यासु
व्यन्त्विति बहुवचनप्रथमपुरुषौ नाग्निशब्दान्वयिनाविति । हेऽग्ने ते तनुवः समिध इत्य-
न्वयः । निरुक्तमप्याग्नेयत्वं वदन्न शब्दमन्यथयति किंतु समिदादिशब्दप्रतिपाद्या देव-
ताऽग्निरित्येव, तदप्युक्तं तेनैव प्रयाजान्मे अनुयाजांश्चेत्यनयर्चाऽग्निसा भागा अर्थितास्ते
भागास्तव प्रयाजा इत्यनयर्चा तस्मै ते प्रयाजानुयाजा भागत्वेन देवैर्दत्ता इति प्रयाजा-
नुयाजदेवता अग्निरूपेण ध्येया इति प्रतिपादितम् । तत्रैवोक्तं किमर्थमिदमुच्यत इत्या-
शङ्क्य यस्यै देवतायै हविर्गृहीतं स्यात्तां मनसा ध्यायेद्वष्टकरिष्यन्निति परिहारेण
सप्रयोजनतोक्ता । अत्राऽऽशङ्काभिप्रायः—याज्याभिर्देवता प्रतिपादिता सा येन
शब्देन यत्र प्राप्ता सा तेन शब्देनैव देवतात्वं लभते न शब्दान्तरेण । ततस्तु नाना-
ब्राह्मणोदाहरणैरनेकदेवतत्वप्राप्तिस्तन्निराकरणमाग्नेया वै प्रयाजा आग्नेया अनुयाजा
इति निर्णयोऽपि निरर्थकोऽनुष्ठानशब्दयोर्भेदाभावादिति । उत्तराभिप्रायस्तु शब्दाभे-

देऽपि याज्यासु देवताध्यानं श्रुतिप्राप्तं कुत्र का देवता तैस्तैः शब्दैः प्रतिपाद्येति यावन्न ज्ञायते तावन्न ध्यानं कर्तुं शक्यमित्यस्ति देवतानिर्णयप्रयोजनमिति । ततस्तु बौधायन-
मतेऽपि समिदादिशब्दवाच्या ऋतव इत्येव निर्णयो न तु वमन्तादिशब्दैरुद्देशः कार्य इति । ननु पञ्चमप्रयाजे तु संनिपत्योपकारकं यक्ष्यमाणदेवतासंस्कारकत्वं, तत्र स्वाहा-
कारो नामधेयं तत्र कथं देवतानिमित्तता नामधेयस्याग्नेर्वा कथं ते शब्दाः प्रतिपादका इति च । उच्यते—स्वाहाकारो मन्त्ररूपस्वाहेत्ययंशब्दः । तस्य निरुक्तं स्वाहेति सुष्ठु आहेति वा स्वा वागाहेति वा स्वं प्राहेति वा स्वाहृतं हविर्जुहोतीति वेति । व्याख्यातं च तद्भाष्ये तात्पर्यं सुष्ठु आहेत्येवमादि । तत्स्वाहाकारस्य जन्मेति ब्राह्मणम् । स्वाहा क्रियते याम्यस्ताः स्वाहाकारा देवता अग्निं स्वाहा सोमं स्वाहेत्याद्या द्वितीया-
निर्दिष्टा एता एव देवता आज्यपा अतः स्वाहाकारशब्देन देवतासामान्यवाचिना पञ्च-
मप्रयाजोऽपि स्वाहाकारः । अत्र लिङ्गं स्वाहाकृतीभ्यः प्रेप्येति पशौ । ततस्तु विकृ-
तिषु याज्याशब्दैरेव त्यागो ध्यानमाप्नीमूक्ते निरुक्त एव दर्शितं तत्तथैव प्रत्येकं ज्ञेयम् । वसन्तादिशब्दैर्देवलक्षकैर्यथा प्रकृतावनुमन्त्रणमेवं तैरेव शब्दैर्लक्षकैरेव विकृतिष्वप्यनु-
मन्त्रणमिति नोहः । अनुयाजेषु तु याज्यागतैर्देवबर्हिर्वादिशब्दैरेवोद्देशोऽनुमन्त्रणं च बर्हिषोऽहमित्यादि कर्मसमवेतार्थप्रकाशकैरेवं प्रकृतौ दर्शनात्तथैवोद्देशेन याज्यादेवता अनुमन्त्रणे प्रतिपाद्या इति निर्णयः । येऽग्निशब्देनोद्दिशन्ति तेषां मते क्रियमाण ऊहोऽ-
नुयाजेष्वनुमन्त्रणे त्वप्रामाणिक एव भवेत् । कुतः । न बर्हिषोऽहं देवयज्ययेत्यनुम-
न्त्रणं समवेतार्थप्रतिपादकमभिधयाऽथ लक्षणया तर्हि प्रयानैरेव समः समाधिरित्यल-
मतिप्रसङ्गेन विदांकुर्वन्तु न्यायविदः ।

समिधः पुरस्ताद्यजति तनूनपातं दक्षिणत इडः

पश्चार्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय बर्हिरुत्तरतो

यजति स्वाहाकारं मध्येऽपरेण वाऽऽधारसंभेदं

पूर्वं पूर्वं संहितं समानत्र वा सर्वान् ।

समिध्यागे पुरस्ताज्जुहोति मध्यात्पुरस्तादित्यादि ज्ञेयम् । अपरेण वाऽऽधारसंभे-
दमिति पूर्वं पूर्वं संहितं पश्चार्धं पूर्वं पूर्वमिति पश्चिमेन पश्चिमेन संहितं प्राचो यजती-
त्युक्तः संनिवेशविकल्पः । तथैवाक्तं वैखानसेनापरेणाऽऽधारसंभेदं प्राचो वेति ।
आधारयोर्ध्वत्र प्रदेशे संधानं तत्र मध्यदेशस्तमपरेण तस्य पश्चात्संभेदस्य समीपे
समानत्रैकस्मिन्नेव स्थाने तत्रैव संनिवेशविकल्पः । प्रतिदिशं संततं प्राचीनं
समानत्र वेति त्रयः पक्षास्तत्र सर्वेष्वपि पक्षेषु अर्धमौपभृतस्य जुह्वामानीय बर्हिर्य-
जतीति । आनीय बर्हिरिति बर्हिरेवाऽऽनीतेन यजतीत्युक्तं तेन जुह्गतेनाऽऽद्यास्त्रय-

अतुर्यः पञ्चमश्रौपश्रुताज्येन । तथा च ब्राह्मणं(णे) समानयत उपश्रुतस्तेजो वा आज्यं प्रजा बर्हिः प्रजास्वेव तेजो दधातीति बर्हिरर्थत्वेनैव समानीतस्य संस्तवात् । इदं वचनं कालमात्रविधानमिति केचिदाहुस्तन्निरस्तं ब्राह्मणेन प्रदर्शितेन । अनेनैवाभिप्रायेण भाष्यकृताऽपि व्याख्यातम् । प्रयोजनं तु अपवर्हिषः प्रयाजान्यत्र यजति तत्र प्रथमं चतुर्गृहीतं नास्त्युपश्रुति ब्रह्मणस्त्वेत्यादिचतुर्गृहीतमेकमेव तथा पशावपि प्रथममन्त्रैरेवोपश्रुति गृह्णीयात् ।

प्रत्याक्रम्य प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयति ।

सति शेषे । तस्मिन्नसति नाभिधारणं तस्य शेषप्रतिपत्तिरूपत्वात् । ननु हवींष्यभिधारयतीति द्वितीयाश्रवणाद्विषां संस्कार्यत्वाच्छेषं कृत्वा हविरभिधारणं कार्यं तत्राशे प्रतिनिधिनाऽऽज्यान्तरेणाभिधारणमिति चेत् । न । साधितमेतद्व्यायविद्भिर्यच्छेषप्रतिपत्तिरियमिति । तदेवाऽऽचार्येणापि शेषशब्देन सिद्धवदनुवादेन दर्शितं यदयं प्रयाजशेषं कुर्यादिति न ब्रूते । तेन पश्चादौ यावद्ब्रव्योत्पात्ति प्रयाजशेषं न पात्रान्तरे स्थापनीयमिति प्रयोजनं च तैरेव साधितं, तस्मादेव केवलप्रतिपत्तिरूपत्वात्सूत्रकाराणामपि मते प्रतिनिधिर्नास्ति । द्वितीया तथायुक्तं चानीप्सितमिति भविष्यति ।

यदनुपूर्वाणि प्रदीयन्ते ।

यदनुपूर्वेषां तानि तथा यत्क्रमविशिष्टानि दीयन्ते । अत्र परार्थान्येकेन क्रियेरन्विति प्रयाजशेषप्रतिपत्तिरेकस्मिन्नेव भवेद्धविषि कपालेनैकेनैव तुषप्रतिपत्तिरित्याशङ्क्योक्तं यदनुपूर्वाणीति । प्रयाजशेषेण हवींष्यभिधारयतीति बहुवचनं श्रूयत उपादेयानि च हवींषि हविषु शेषं प्रतिपादयेदिति । तस्माद्बहुवचनं विवक्षितमिति । एतावदत्र हविःशब्देनाङ्गप्रधानहवींषि वषट्कारप्रदानानि गृह्यन्ते । तेनोत्पत्त्यमानहविषोऽपि प्रतिपत्तिः कालान्तरेऽपि कार्येति न सिध्यति, प्रतिपत्तिकाले सिद्धैरेव कार्या न तु प्रतिपत्तिर्द्रव्यस्याङ्गभूतस्योत्पत्त्यमानस्य समयपर्यन्तं विप्रकर्षं सहते, सिद्धैरेवाङ्गैः प्रधानहविर्भिः सिद्धत्वात् ।

तदानुपूर्वमेवाऽऽह—

ध्रुवामभिघार्याऽऽग्नेयमभिधारयत्युपश्रुतमन्तः ।

अङ्गप्रधानग्रहणे प्रधानमेव गृह्यत इति न्यायादङ्गहविषां ग्रहणं न स्यादित्याशङ्क्योक्तं ध्रुवामित्यादि । हविषां यागाङ्गत्वात्सर्वेषामङ्गत्वमविशिष्टम् । तानि च नात्रोद्देश्यानि किं तु विधेयानीति भावः । विकृतिष्वनाज्यभागानु न ध्रुवामभिधारणम् । ध्रुवामाग्नेयमग्नीषोमीयम् । ध्रुवामाग्नेयमैन्द्राग्रं गृह्यतं दधि चेति मध्ये यथासंभवं ज्ञेयानि ।

उपांशुयाजार्थत्वेऽपि ध्रौवस्य न पुनरभिधारणम् । प्रत्येकं ग्रहणात्पूर्वं तस्यैकत्वादसं-
स्कार्यत्वाच्च । नाऽऽवृत्तिः प्रतिपत्तेः । अन्तत इति यावन्ति मध्ये संभवन्ति तावतां
कृत्वेति दर्शितम् ।

आज्यभागाभ्यामाज्यहविर्भ्यां प्रचरति ।

आज्यभागाविति द्वयोः कर्मणोर्नामधेयम्, आज्यं भागो भागधेयं ययोस्तौ, तथाऽपि
रूढिः, सरस्वत्याज्यभागेति योग एवेति ज्ञेयम् । आज्यद्रव्योत्पत्तिविधिस्तु सर्वस्मै वा
एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्धुतायामाज्यमिति दर्शयितुमुक्तमाज्यहविर्भ्यामिति, आज्यं
हविर्ययोस्तौ तथा (ताभ्यां), प्रचरति अनुतिष्ठते(ति) । यजतीति वक्तव्ये साङ्के यज्यर्थे
प्रचरतिः प्रयुक्तः । अत्र चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा विहितमाज्यं, याम्यापुरोनुवाक्यावती-
ष्विति वचनाच्चोपस्तरणाभिधारणे पुरोडाशसांनान्ययोरिति तयोर्विधानात् । ततस्तु
स्रुच्युपस्तीर्य मा भेरित्यभिमृश्व तथाऽनदायामिधाय हविः प्रत्यभिधारयतीत्यन्तं पुरो-
डाशसांनान्ययोरेव ।

तौ प्रबाहुज्योतिष्मैत्युत्तरार्धेऽग्नये जुहोति दक्षिणार्धे सोमाय ।

प्रबाहुकसमौ सज्जाले । उत्तरो भाग आयतनस्योत्तरार्धस्तथैव दक्षिणार्ध इत्यपि
ज्ञेयम् । उत्तरार्धपूर्वार्धे दक्षिणार्धपूर्वार्धे इति बौधायनापस्तम्बाम्यामुक्तम् । गृह्ये
स्वयमपि तथैव वक्ष्यति । श्रुतिस्तु पूर्वार्धे जुहोतीत्युपक्रम्योत्तरार्धेऽग्नये जुहोति
दक्षिणार्धे सोमायेति स्पष्टैवास्ति । तथाऽपि तिर्यच्चावाधारौ यदा तदाऽऽधारस्य
स्रुच्यस्य प्रधानाहुतीः प्रत्यधिकरणताऽऽधारौ च मध्ये तयोः प्रान्ते दक्षिणार्धपूर्वार्ध-
मात्र एवाऽऽज्यभागहोमे सति वक्ष्यमाणं तावन्तरेणेति युज्यते । तस्मादाधारानुरोधेनै-
वाऽऽज्यभागयोः स्थानं नियतमिति वक्तुं दक्षिणार्धपूर्वार्धे इत्याद्युक्तम् ।

तावन्तरेणेतरा जुहोति ॥ ५ ॥

ज्योतिष्मतीत्यनुकर्षः । इतरा आहुतीरिति शेषः । आज्यभागाभ्यामितरास्ताः
प्रयाजानुयाजाहुतिभ्यस्तासां नियतस्थानत्वादत्र दर्विहोमाहुतयो नियम्यन्ते । अत्र
विशेषश्रुतिरार्थवर्णिनी—‘यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदाऽऽज्यभागान-
न्तरेणाऽऽहुतीः प्रतिपादयेत्’ इति । तथैवाऽऽपस्तम्बेनाप्युक्तम् ।

आज्यभागौ प्रैति स्रुचावादत्ते न निदधात्या स्विष्टकृतः ।

प्रति लक्ष्मीकृत्य पूर्वकाले पूर्वं घृतवतीमध्वर्यो स्रुचमास्यस्वेत्यत्र गृहीतयोर्निधाने-
नुक्तेऽपि पुनरादत्त इति वचनेनानुशादे मध्ये निधानप्रतिषेधार्थः । पूर्वं गृहीतयोर्निरूपणं
निधानेऽपि न दोष इदानीं गृहीतयोर्मध्ये निधाने प्रायश्चित्तमर्थे त्वाचमनादौ प्राप्तेऽ-

१ च. ट. 'स्य पु' । २ घ. ङ. ज. झ. ञ. ट. 'ध्मती जुहोत्यु' । ३ क. ख. ग. च. छ.
ठ. 'नं न नि' । ४ घ. ङ. ज. झ. ञ. ट. यजति । ५ घ. ङ. ज. झ. ञ. ट. प्रभृति ।

न्यस्य हस्ते दत्त्वा गन्तव्यमेतत्स्विष्टकृतः समाप्तिपर्यन्तं ज्ञेयम् । भारद्वाजेन प्रयाजे-
न्योऽनन्तरं सादनमुक्तमाज्यभागौ प्रत्यादानं [च] तन्नेष्टमाचार्यस्य मध्ये सादन-
स्यादृष्टार्थत्वापत्तेर्न्यायविरोधादित्याहुस्तत्र, जुहूषभृतावादाय प्रयाजान्भजतीति व्यषा
प्रयाजाङ्गतोक्ता । तत आज्यभागौ प्रति स्तुचावादत्त इति वचनादाज्यभागार्थं पुनरादा-
नमर्थसिद्धम् । पूर्वं निधानमेवेष्टमाचार्यस्य ।

प्रचर्याऽऽग्नेयेन पुरोडाशेनाऽऽज्यहविषोपांशुयाजेन प्रचरति ।

चतुरवत्तेन पञ्चावत्तेन वा ध्रौवाज्येन प्रचर्येतिव्यपा पूर्वाकालत्वमात्रमुक्तमाग्नेय-
पुरोडाशस्य । तत्र क्रमः—आज्यमागावारभ्य दक्षिणेन जुहूं सव्येनोपभृतावादायामग्नयेऽ-
नुब्रूहीति संप्रेष्य ध्रुवायाः स्तुवेणावदायाऽऽप्याय्य स्थालीगतेनैव प्रस्तरबर्हिर्ङ्क्त्वा स्तुवेण
प्रत्याक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽग्निं यजेति संप्रेष्य सह वषट्कारेण वषट्कृते वाऽऽवा-
राद्बहिरुत्तरार्धपूर्वार्धे तिरश्चोराचारयोस्तूत्तरे जुहोति । यथेति प्रत्येत्य सोमायानुब्रूहीति
प्रेष्य चतुरवदायातिक्रम्याऽऽश्रावणादि सोमं यजेत्यादि पूर्ववदक्षिणार्धपूर्वार्धे
जुहोत्याचाराद्बहिराचारयोस्तिरश्चोर्दक्षिणे वा । अग्निः सोमश्च देवते अग्नीषोमयोरहं
देवयज्यया चक्षुष्मान्भूयासमिति याजमानम् । अग्निर्होतेति च । यथेति प्रत्येत्य स्तुच्यु-
पस्तीर्याऽऽप्याय्य मा भेरिति पुरोडाशमाग्नेयमभिमृश्यामग्नयेऽनुब्रूहि द्विस्त्रिर्वा व्यवस्थित-
मवदाय स्तुचि प्रथमं पूर्वार्धे द्वितीयमवदानं पश्चार्धेऽवैधायाभिघार्य यदवदानानीति
प्रत्यभिचार्य प्रस्तरमाप्याय्य बर्हिर्ङ्क्त्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्राव्य प्रत्याश्रावितेऽग्निं
यजेति संप्रेष्याऽऽज्यमाहुतिदेशे स्तुङ्मुखेन(ण) स्त्रावयित्वा वषट्कारेण सह वषट्कृते वा
जुहोति । अग्नेनाऽऽधारसंभेदं जुहूं प्रवेश्य तत्पूर्वं स्तुच्याचाररेखायां स्तुक्पाश्वेन स्तुक्पुष्क-
रेणापिदधदिवाविशीर्णयन्नवदानं हुत्वाऽवशिष्टेनाऽऽग्नयेनाग्निस्थमवदानं स्तुङ्मुखेन(ण)
श्रोतयति । अग्निर्देवताऽग्नेरहमिति याजमानम् । यथेति प्रत्येत्याऽऽज्यहविष्केणोपांशु-
याजनामकेन यागेन प्रचरति, नात्र मा भेः प्रजापतयेऽनुब्रूहीति यथादेवतम् । चतु-
ष्पञ्च वाऽवदायाऽऽप्याय्य प्रस्तरं बर्हिर्ङ्क्त्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि प्रजापतिं यजे-
त्यादि वषट्कारे वषट्कृते वा संभेदेन प्रवेश्य च'ऽऽग्नेयेन संहत (तां) पूर्वभाग ईशान्य
उदग्भागे वा स्तुच्याचाररेखायां जुहूमुखेन जुहोति । नात्राऽऽज्यं हुत्वाऽऽज्येनान्त-
तोऽन्ववस्त्रावयतीति । नापिदधदिवेत्यादि । प्रजापतिरग्नीषोमौ विष्णुर्वा देवता ।
दब्धिरसीति सर्वत्र याजमानम् ।

तस्योच्चैराश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यापुरोनुवाक्यासंप्रैषो वषट्कारश्च ।

उपांशुयाज इति संज्ञया सर्वत्रोपांशुत्वप्राप्तौ सामर्थ्येन संज्ञावाधात्तस्योच्चैरित्या-
द्युक्तमाश्रावणादीनां परप्रत्यायनार्थत्वादित्यर्थः ।

तर्हि कुत्र संज्ञयोपांशुत्वं तत्राऽऽह—

उपांशु देवतादेशनम् ।

प्रजापतये प्रजापति ये यजामहे प्रजापतिमित्युपांशु । परप्रत्यायनार्थानामपि शास्त्रेण नियम उपांशुत्वस्य । याज्यापुरोनुवाक्ययोरपि देवतादेशनरूपत्वेनोपांशुता । अथवा तयोरुपांशुत्वस्याबाधात्संज्ञयैवोपांशुत्वं यागस्य साक्षादुत्पादकत्वेन दृष्टार्थ-
तयाऽङ्गत्वात्तयोः ।

यथेतं प्रत्येत्य—

यथादेवतमुत्तरेण पुरोडाशेन प्रचरति ॥

यद्यस्ति तर्हि प्रचरति पुरोडाशेनासोमयाजिनोऽस्ति पक्षेऽग्नीषोमीयः पौर्णमास्यां संनयतो नास्त्यैन्द्राग्नोऽमावास्यायाम् । अग्नीषोमीये सति स्रुच्युपस्तीर्याऽऽप्याय्य मा मेरवदाय प्रथममवदानं स्रुचि पूर्वार्धे द्वितीयादि पश्चार्धे पुष्करे निधायाभिघार्याऽऽप्याय्य प्रस्तरबर्हिरङ्क्त्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि अग्नीषोमाभ्यामनुब्रूहि वषट्कारेण वषट्कृते वोपांशुयाजाहुतिस्थानेन संलग्नमपिदधदिवाप्रक्ष्णञ्जुहोति प्राग्भाग ईशान्य उदग्भागे वा । अग्नीषोमौ देवता, अग्नीषोमयोरिति याजमानम् । अमावास्यायां नास्त्युपांशुयाज आग्नेयानन्तरमसंनयत ऐन्द्राग्नः । आग्नेयेन प्रचर्य यथेतं प्रत्येत्य स्रुच्युपस्तीर्याऽऽप्याय्य मा मेः । इन्द्राग्निभ्यामनुब्रूहि प्रथममवदानं स्रुचि पूर्वार्धे द्वितीयादि पश्चार्धे निधायाभिघार्याऽऽप्याय्य प्रस्तरबर्हिरङ्क्त्वाऽत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि श्रावयित्वा वषट्कारेण वषट्कृते वाऽऽग्नेयेन संलग्नं पूर्वभाग ईशान्य उदग्भागे वाऽपिदधदिवाप्रक्ष्णञ्जुहोति । इन्द्राग्नौ देवता । इन्द्राग्नियोरिति याजमानम् ।

संनयतस्तु—

समवदाय सांनाय्याभ्यां प्रचरति द्विः

श्रुतस्यावद्यति द्विर्द्विस्त्रिः पञ्चावत्तिनः ।

समवदाय शृतदध्नोरेकत्रावदानं समवदानं द्विवचनेन प्रत्येकं प्रधानत्वेऽपि सह प्रचार इत्युक्तम् । पुनर्द्विस्त्रिरिति वचनेनावदानयोरेवाऽऽवृत्तिरुपस्तरणाभिधारणे तु तन्त्रेणेति ज्ञापितम् । पुनर्विधानात्तावदेव प्रयोगः पुरोडाशसांनाय्ययोरुपस्तरणेत्यादि-
विधानात्स्रुच्युपस्तीर्याऽऽप्याय्येन्द्राय महेन्द्राय वाऽनुब्रूहीति मा मेरित्यावर्तते प्रदेश-
भेदात् । द्विस्त्रिर्वाऽवदायाभिघार्याऽऽप्याय्य प्रस्तरबर्हिरङ्क्त्वा यदवदानानि द्विरेत-
दन्तं पदार्थानुसमयेनैवोत्तरत्र तन्त्रमत्याक्रम्याऽऽश्रावणादि । इन्द्रं महेन्द्रं वेति यथाधि-
कारं प्रेष्य संभेदेन स्रुचं प्रवेश्य नापिदधदिवेत्यादिनाऽपि पूर्वमपरं चाऽऽन्यावस्त्रावणं
केवलं स्रुङ्मुखेनो(णो)पांशुयाजस्थाने जुहोति सांनाय्याहुतिम् । इन्द्रो महेन्द्रो वा देवता ।
इन्द्रस्येति महेन्द्रस्येति वा याजमानम् ।

यथेतं प्रत्येत्य—

समवदाय स्विष्टकृता प्रचरति ।

एकत्रावदानं समवदानं स्विष्टकृतसंज्ञको यागः प्रधानहविःप्रतिपत्तिरूपतया दृष्टार्थत्वेन देवतोद्देशेन दानरूपत्वाददृष्टार्थत्वेन च व्यात्मकः । पुरोडाशसांनाभ्ययाग-त्वादुपस्तरणादि । न मा भेरिति हविःशेषत्वात् ।

यदनुपूर्वाणि प्रदीयन्ते सर्वेभ्य उत्तरार्धेभ्यः सकृत्सकृदवद्यति ।

यद्यथाऽनु पूर्वं पूर्वमनतिक्रम्य विद्यन्ते तानि तथा, यथाऽनुपूर्वाणि प्रदीयन्ते प्रधान-देवताभ्यस्तथाऽनुपूर्वेभ्यः सर्वेभ्यो हविःशेषेभ्यः सकृत्सकृदुत्तरार्धेभ्योऽवद्यति, प्रदी-यन्ते प्रत्तानित्यर्थः । सकृदवदायाङ्गुष्ठपूर्वाधिकं यथायोग्यं हस्तेन स्त्रुवेण च ।

द्विः पञ्चावत्तिनः ।

पूर्वधर्मनिवृत्त्यर्थं सकृद्विरित्युक्तम् ।

द्विरभिधारयति न हविःशेषान्प्रत्यभिधारयति ।

पूर्वं सकृत्प्राप्ताभिधारणे विशेषविधिः प्रत्यभिधारणामावो न्यायेन प्रदर्शितस्तं न्यायं प्रदर्शयितुं प्रतिषेधो हविःशेषग्रहणेन दर्शितः । नेदं हविः किं तु वषट्कारद-त्तस्य शेषोऽतो न हविरभिधारणप्राप्तिरिति तात्पर्यम् । वषट्कारेण प्रदानं स्विष्टकृत्य-प्यस्तीति हविष्प्रमाशङ्क्योक्तं नेति, प्रत्तस्यैव विधिबलाद्दानेऽपि शेषप्रतिपत्तिरेव । स्विष्टकृदिति चोक्तं नात्र ध्रौवस्य स्विष्टकृदर्धमवदानं, यान्यनुपूर्वं प्रदीयन्ते तेषामिति नियमाद्भ्रौवस्याद्यापि न हविःशेषत्वम् । तस्य सर्वयागार्थत्वेन यावद्गृहीतं तावदेव तदर्थं न तु निर्वापसमये वा ध्रुवायां ग्रहणसमये वा पृथक्पृथग्देवतानिर्दे-शोऽस्ति । येनोत्पत्तिविधावेकैकार्थत्वं स्यात् । तस्माद्यावद्गृहीतं तावदेव वषट्कारेण दत्तं न तु ध्रुवागतमपि यथा वेदिगतमपि पुरोडाशसांनाभ्यहविर्वषट्कारेण दीयते । कुतः— ध्रौवस्य सर्वयागार्थत्वादेकस्मिन्यागे दातुमशक्यत्वात् । न्यायविद्भिश्च साधितं नोपांशुयाजार्थस्य स्विष्टकृदवदानमिति ।

उत्तरार्धपूर्वार्धेऽसंस्तकामितराभिराहुतिभिर्जुहोति ।

पूर्वमुत्तरार्धदक्षिणार्धशब्दाभ्यामाज्यभागहोमस्थानमुक्तं, तत्रैतस्य स्थानं मा भूदिति वक्तुमुत्तरार्धपूर्वार्ध इत्युक्तम् । तेन तावन्तरेणेतरा जुहोतीत्युक्तत्वात्किंचिदुत्तर आग्नेय आज्यभागस्तस्मात्किंचिदक्षिणतोऽसंस्पृष्टामाधारप्रधानाहुतिभिः स्विष्टकृदाहुतिं जुहोतीत्युक्तम् । संनयतो दर्शो पुरोडाशस्यावदानं प्रथमं ततो मुख्यत्वेन स्त्रुक्पार्श्वेन होमे प्राप्ते शतदध्नोर्द्वित्वेन भूयस्त्वं मुख्यत्वाद्द्वितीय इति स्त्रुक्त्वेन(णै)व होमः । अग्नये स्विष्टकृत इदं न ममाग्नेः स्विष्टकृतोऽहमिति याजमानम् । ननु कथमग्निः स्विष्टकृदेव

देवता यथा पञ्चमे प्रयाजे यक्ष्यमाणदेवतासंस्कारेऽपि ता एव देवता एवमिष्टदेवतासं-
स्कारेऽपि स्विष्टकृति ता अपि न कुतो देवता इति चेत् । न । पञ्चमे प्रयाजे मन्त्र-
वर्णादेवताविधिः, अत्र तु तस्मा एतद्भागधेयं प्रायच्छन्न्यदग्नये स्विष्टकृतेऽवद्यन्तीत्या-
दिनोत्पत्तिविधानादग्निः स्विष्टकृदेवता मन्त्रेण देवतासंस्कारो द्रव्यप्रतिपत्तिर्वषट्कारेण
प्रदानमग्नये स्विष्टकृत एवेति त्रिरूपता स्यात् ।

यदाहुः—‘मन्त्रेण देवसंस्कारः प्रक्षेपाद्द्रव्यसंस्कृतिः ।

या(त्या)गादपूर्वमुत्पन्नं प्रधानापूर्वगामि तत्’ ॥ इति ।

प्रत्याक्रम्य क्षुचमग्निः प्रयित्वा वैश्वानरे हविरिदं
जुहोमि साहस्रमुत्स५ वातधारमेतम् । तस्मिन्नेष पितरं
पितामहं प्रपितामह५ स्वर्गे लोकेविभरत्पिन्वमान
इति मध्यमं परिधिं प्रदक्षिणमनु परिषिञ्चति ॥६॥

जुहूपूरणं संस्कार इति भाष्यकृत् । धर्ममात्रमित्यन्ये । पित्रे पितामहाय प्रपितामहा-
येदम् । स्मार्त उदकस्पर्शः पित्र्यत्वात् । प्रक्षालनप्रतिपत्तिर्धर्ममात्रं वा परिध्यमावेऽपि
कर्तव्यं परिधिमनु परिषिदेशमनु, कर्मप्रवचनीययोगे द्वितीया । ततस्तु न परिधेः
संस्कारः । अत एवोक्तमापस्तम्बेनान्तःपरिधिं निनयतीति, बौधायनेन संक्षालनमन्तः-
परिधीति ॥ ६ ॥

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने द्वितीयः पटलः ॥ २ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ।

सादयित्वा क्षुचावाग्नेयं प्राञ्चं विरुज्याङ्कुष्ठेनोपमध्य-
मया चाङ्कुल्याऽज्यायो यवमात्रादाव्याधात्कृत्यतामि-
दम् । मा रुरूपाम यज्ञस्य शुद्ध५ स्विष्टमिद५ हविरि-
त्यनुमृश्य यवमात्रं पिप्पलमात्रं वा प्राशित्रमवद्यति ।

अवसरप्राप्तमनुवदति—सादयित्वेति । आग्नेयं पुरोडाशं विरुज्य यत्रावदास्यति
तत्र प्रदेशे किञ्चिदपसार्य, कथं, प्राञ्चं, पुंलिङ्गनिर्देशाद्यद्यपि न क्रियाविशेषणं किं
तु पुरोडाशविशेषणं तथाऽपि फलतः क्रियाविशेषणम् । अपसारणं प्राचीनं कार्य-
मित्यर्थः । अङ्कुष्ठेनानामिकया च विरुग्णे प्रदेशेऽनुमृश्यान्तरङ्कुष्ठाङ्कुल्यौ गमयित्वादरे
मन्त्रेणावद्यति । मध्यादित्यापस्तम्बः । यवो धान्यं तत्प्रमाणं पिप्पलं फलं तदध्वत्थस्यै-

वेति केचिद्याचक्षते, तत्र यवमात्रादिति मन्त्रलिङ्गविरोधात्तूष्णीमेवावदानमिति च । भारद्वाजवचनात्तु ग्रीहिप्रमाणं पिप्पलमात्रमित्यन्ये व्याचक्षते, तत्रास्त्येव मन्त्रः । प्राशिन्नमिति नामावदानस्य ।

अविरुज्योत्तरस्मात् ।

उत्तरस्माद्धविष इति केचिदाहुरतः सांनाय्यादपि प्राशिन्नमिच्छन्ति । उक्तं च भरद्वाजेनैवमुत्तरेषामिति । उत्तरशब्दोऽप्युत्तरकालं दीयमानहविर्वाचकस्तेनाऽऽमिक्षायाः पशोरपि च प्राशिन्नमिच्छन्ति नाऽऽज्यात्सर्वाण्यपि शेषकार्याणि न ध्रौवादिति न्याय-निर्णय इत्युक्तमेव । अन्ये तूत्तरदेशस्थितं हविस्तत्तु पुरोडाश एवेति व्याचक्षते । किं च, आग्नेयशब्देन देवतानिमित्तेन प्रत्यभिज्ञानाद्देवताशब्देनैवोत्तरस्मादिति प्रत्यभिज्ञा युक्ता, न च सांनाय्ये देवताशब्देन व्यवहारोऽस्त्यतोऽग्नीषोमीय ऐन्द्र श्रो वा गृह्यते । वैखान-सेनोत्तरस्मात्पुरोडाशदित्येवोक्तम् । पशौ च प्राशिन्नपात्रप्रयोगाभावात्पशुपुरोडाशे दर्शनादपि न सांनाय्ये प्राशिन्नम् । द्वितीयस्यावदाने पृथग्द्रव्यत्वान्मन्त्रावृत्तिरङ्गुलि-नियमः प्रमाणं चास्ति, विरुज्येति नास्त्यनृमृश्येत्यस्त्येव ।

प्राशिन्नहरणमुपस्तीर्यावदायाभिधारयति ।

हियतेऽनेनेति हरणं पात्रमुक्तमेवोपस्तीर्येत्ययमेकः क्रमो दर्शितः ।

*उपस्तृणीयादभि च धारयेदित्येकेषाम् ।

चकारो विकल्पार्थः । उपस्तृणीयाद्वाऽभिधारयेद्वेति परिसंख्याऽन्यतरस्य । तदुक्त-मापस्तम्बेनोपस्तीर्य नाभिधारयत्येतद्वा विपरीतमिति । स्थार्या एवाऽऽज्यमुपस्तरणार्थ-माहवनीयाज्यार्थान्यत्वात् । एवमिडादाववदानेऽपि द्रष्टव्यम् ।

आग्नेयात्प्राशिन्नमवद्यतीत्येकेषाम् ।

आग्नेयादेव नान्यस्मादिति परिसंख्या ।

तन्निधाय ।

प्राशिन्नहरणं निधाय । कुत्रेत्यपेक्षायामुक्तं (+भाष्यकृता—अग्नेणाऽऽहवनीयं ब्रह्म-यजमानावाहवनीयं चान्तरेण नीत्वाऽपरेणाऽऽहवनीयं निदधात्येवं च सति व्यवयो न स्यादिति सूत्रान्तरस्थम् । तदिदं) यजमानेनेडान्वारम्भणार्थमागम्यते तदाऽवत्तस्य प्राशि-न्नस्य सूक्तसमीपेऽवस्थाने व्यवयो ब्रह्मप्राशिन्नयोर्यजमानेन स्यादिति व्यवयनिवार-णार्थमुक्तं बौधायनेन जघनेन प्रणीताः स्थापयित्वेति ।

इडापात्रमुपस्तीर्येडा५ समवद्यति चतुरवत्तां पञ्चा-

वत्तां वा स्विष्टकृताऽऽनुपूर्व्यं व्याख्यातम् ।

● सूत्रपुस्तकेषु अपि बोधेति पाठः । + धनुश्चिह्नान्तर्गतं ख. पुस्तक एवोपलब्धम् ।

१ घ. ङ. झ. अ. 'त्र उप' । २ ख. घ. ङ. च. छ. ट. 'पूर्व व्या' ।

स्थालीगताज्येनेडापात्रमुपस्तीर्य, इडा देवता तदर्थमवदानमपीडा ना(ता,मेकत्राव-
द्यति । याज्यानुवाक्यावतीषु चतुरवत्तं पञ्चावत्तमित्यभिधानान्नेडायां प्राप्तिरिति तस्या-
मपूर्वविधानं चतुरवत्तां पञ्चावत्तामिति, व्यवस्थितो विकल्पः स्विष्टकृतेति, तद्यथा स्विष्ट-
कृतसर्वेभ्योऽपि हविःशेषेभ्योऽवदानानुपूर्व्याऽवत्तमेवमिडावदानमपि हविःशेषप्रतिपत्ति-
रूपत्वात्तथैव सर्वप्रवानद्रव्येभ्योऽवद्यति । इडा सर्वाऽप्येकं द्रव्यमिडामित्यभिधानात्स-
र्वेभ्योऽपि हविर्भ्यः प्रथममेकं समवदानं, तत्र सकृन्मन्त्र इडाद्रव्यस्य मनुनेतिमन्त्रलि-
ङ्गादेकत्वप्रतीतिः । एवं च द्वितीयमपि सर्वेभ्य एकं तत्र पुनः सकृन्मन्त्रो यजमानभा-
गावदानेन कर्मणा व्यवधानोदेवमस्यापि द्वितीयावदानस्य पृथग्द्रव्यतया न (?) मन्त्रवत्ता ।
ततोऽभिधारणं चतुरवत्तायां पञ्चावत्तायां तूष्णीं तृतीयमव्यवधानान्मन्त्राभावः ।

तामिडामिमां कथमवद्यति तत्र मन्त्रमाह—

मनुना दृष्टां घृतपदीं मित्रावरुणसमीरिताम् । दक्षि-
णार्धादसंभिन्दन्नव्याम्येकतोमुखामिति दक्षि-
णार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वमिडावदानमवद्यति ।

ततः सर्वहविरिडावदानमन्त्रः । मन्त्रे दृष्टामित्यादिविशेषणानीडायामेव संबध्यन्ते ।
अत्रावद्यतीति पुनर्वचनं समुपसर्गत्यागेनैकेनेडावदानेन संबन्धो दक्षिणार्धादित्यादिविशे-
षणैर्यथा स्यात् । वस्तुगत्या मन्त्रेणैतेनैव संबध्यते । इडासमवदाने तस्यैव प्राथम्यात् ।
सकृदेव मन्त्रविधानमिडाया यत्तत्प्रथमावदान एव पर्यवस्यति । ननु तर्हीदं मन्त्रविनियो-
गेनैकमेकस्त(व) वाक्यमिति । न । तदा द्वितीये पुनस्तत्पुरोडाशप्रभृतिक्रियमाणेऽवदाने
मन्त्रो न स्यात्पूर्वेण विशिष्टेनैव संबन्धाद्वितीयोक्त(ये स)मवदाने संभेदमवद्यतीति
विधीयमान एकमिच्छन्नतिदेशाच्च (!) । मन्त्रगतसर्वविशेषणानि (?) प्रथमावदाने
नपुंसकत्वेन निर्दिष्टे वा सर्व (?) दित्युक्तम् । वैखानसेन स्पष्टमुक्तम्—‘ इडापात्र-
मुपस्तीर्य मनुना दृष्टामिति चतुरवत्तां पञ्चावत्तां वा सर्वेभ्यो हविर्भ्यः स्विष्टकृद्वत्प्रभृता-
मिडां समवद्यति दक्षिणार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वमवदानं संभेदाद्वितीयमेवं सर्वस्य हविषः ’
इति । आपस्तम्बेनापि तथैवोक्तम् । सर्वार्थ एव मन्त्रः । एवं ‘ सर्वेषां हविषामिडां
समवद्यति ’ इति भरद्वाजः । य (त) तस्तु दक्षिणार्धात्पुरोडाशस्य पूर्वमिति भिन्नमेव
वाक्यं युक्तमित्यभ्युपगन्तव्यम् । पूर्वं प्रथमम् । पूर्वग्रहणं दक्षिणार्धाद्वितीयं मा
भूदिति । तस्य संभेदस्थाननियमात्प्रथमस्य दक्षिणार्धादवदानेनेडाद्रव्यस्यैकत्वादक्षि-
णार्धादिति युक्तम् ।

१ ट. 'नादव' । २ ख. छ. ट. 'यालम' । ३ क. ग. च. छ. ठ. 'षणैर्यथा स्यान्निरङ्गाया' ।
ट. 'षणैर्य' । ४ क. ग. च. ठ. संबध्यते ।

पूर्वार्धादणुमिव दीर्घं यजमानभागम् ।

समवद्यतीत्यनुकर्षः । पुरोडाशस्येत्यपि । पूर्वार्धादीषदणुं तनु(तुं) दीर्घं च यजमानस्ये भागं चतुरवत्तादिधर्मरहितमेव, पुरोडाशयोस्तु सहैवावद्यति, सूत्रान्तरोक्तं भाष्ये व्याख्यातं तन्नास्मत्सूत्रे दृश्यते । नहि पारिभाषिकं सर्वत्रावदानं चतुरवत्तं पञ्चावत्तं वा प्राप्नोति, येनोपस्तरणाभिचारणे प्राप्तुः, पुरोडाशस्येत्यनु[कर्ष]सामर्थ्यात् ।

तैमाप्स्येन संतप्यं ध्रुवाया उपोष्य ।

स्थाळीगतेनाऽऽज्येन तृप्तं कृत्वा । सकर्मको धातुस्तृप इति प्रयुक्तोऽन्यथा संतप्ये- (तृप्ये) ति स्यात् । ध्रुवायाः समीप *ऊह्य गमयित्वा । ध्रुवाया अग्रेण निधायेति वैखानसः । अग्रेण ध्रुवामिति बौधायनः । बर्हिषि कस्मिंश्चित्पात्र इत्यर्थः ।

संभेदमवद्यति ।

द्वितीयमिति शेषः । संभेदो व्यवधायकोऽवदानानां प्रदेशस्तमेवावद्यति । दक्षिणार्धो- त्पूर्वमैडावदानं पूर्वार्धाद्यजमानभागस्तयोर्मध्ये योऽयं संभेदोऽवकाशस्तमेव प्रदेशमव- द्यति । असंभिन्दन्निति मन्त्रविशेषणमुपपन्नं भवति । इतरावदानैः संश्लेषेणावदीय- मानत्वात् ।

पश्चार्धात्तृतीयं पञ्चावत्तायाः ।

पश्चा[र्धा]दिति, भागे दक्षिणार्ध एवेडाया इति शेषः । पञ्चावत्ताया इति । भाष्यकृता पुरोडाशयोः सह यजमानभागमवद्यतीत्युक्तं, तत्तु पुरोडाशस्यैकस्यैकस्या- वदानसमाप्तौ द्वितीयस्यापि प्रथमावदानेनैकत्रैवेति व्याख्येयम् ।

अभिघार्य होत्र इडामादधाति ।

स्थाख्या आज्येन बहुतरेणेडामभिघार्य होतुर्हस्ते प्रयच्छति । सुरूपवर्षवर्ण इत्यादि याजमानम् ।

प्राचीं वा प्रोहति ।

प्रदाने विकल्पः । प्राचीमिडां वेद्यां प्रोहति प्रवाहयतीत्यर्थः ।

यदा होत्रे प्रप्ता तत्र पक्षे—

अनुत्सृजन्नेव होतरेडयाऽध्वर्युं परिगृह्णाति यदि होत्रे प्रप्ता भवति ।

यदि होत्रे प्रप्तेडा तदा तामत्यजन्नेव होता प्रप्तेडयाऽध्वर्युं परितो गृह्णाति, याजुषे

• ऊह्येति स्थान ऊहयित्वेति युक्तम् ।

हौत्रेऽङ्गुलिपर्वाङ्जनार्थमध्वर्युमावर्तमानं परितो गृह्णाति बहिरिडां धृत्वा गन्तुमवकाशं प्रयच्छतीत्यर्थः ।

पक्षद्वयेऽपि विधिमाह—

अग्रेण होतारं दक्षिणाऽतिक्रम्य पश्चात्प्रा-

ङ्ङासीनो होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्ति ।

स्रुवेणाऽऽज्यमादाय होतुरग्रदेशेन दक्षिणां गत्वा प्रदक्षिणां कृत्वा प्रदक्षिणमावृत्य पश्चात्प्राङ्मुख आसीन एव होतुरङ्गुलिपर्वणी तर्जन्याः प्राथम्यादस्या एव पर्वणी द्वे तेन स्रुवेणानक्ति । स्रुवेणानक्तीत्यापस्तम्बः । प्रदेशिन्यङ्गुलावनक्ति पर्वणोरिति वैखानसः । होतृसंस्कारोऽञ्जनम् ।

क्रममाह—

पूर्वमग्रेऽथापरम् ।

पूर्वं मूलपर्वाग्रे प्रथममङ्क्त्वाऽपरमधस्तनं मूलपर्व । पर्वशब्देनात्र संधी उच्येते । काण्डात्काण्डादिति पर्वापरपर्यायः काण्डशब्दो हि संधिवाच्यपि । तयोरेव द्वित्वमङ्गु-
ष्ठपर्वमात्रमत्र संहितमिति विशेषो यावदिदं (दुत्तम)मङ्गुलिकाण्डमित्यपि दर्शनात् ।

अङ्क्त्वा—

तत्सोऽवग्रायाप उपस्पृशति ।

स होता, तदक्तमाज्यम् । श्रौत उदकस्पर्शः । हौत्रविधानं याजुर्वेदिकत्वात् ।

यथेतं प्रत्येत्य पुरस्तात्प्रत्यङ्ङासीनो दक्षिणे

होतुः पाणाविडाया अवान्तरेडामवद्यति ।

पूर्वं न प्रप्ता चेदिडां तदा प्रत्येत्य होतुर्हस्ते प्रयच्छति । ततो होतुः पुरस्तात्प्रत्य-
ङ्मुख आसीनो होतुर्हस्ते दक्षिण इडायाः सकाशात् । स्पष्टमन्यत् ।

प्रकारमाह—

लेपादुपस्तृणाति ।

होतुः पाणाविडापात्रगतेनाऽऽज्यलेपेन स्रुवेण गृहीतेनोपस्तृणाति ।

स्वयं होता मध्यतो द्विरादत्तेऽध्वर्युर्वाऽन्यतरत् ।

ततो होतेडापात्रात्स्वयमेव द्विरादत्तेऽथवाऽध्वर्युरेकमवदायापरं होताऽऽदत्ते विप-
रीतं वा । इडापात्रमध्यात् ।

लेपेनाभिचारयति ।

स्पष्टम् ।

उपह्वयते होता ।

होतृधर्मविधिर्याजुषत्वेन हौत्रे वक्ष्यमाणे युज्यते, बाह्वृच्ये तु तदुक्त एव । इडां देवतामुपाह्वानेनाभिमुखीं करोतीत्यर्थः । अत्रेड एहीत्यादि याजमानम् ।

इडामुपहूयमानामध्वर्युराग्नीध्रः ॥ ७ ॥ यजमानश्चान्वारभन्ते ।

इडामिति पूर्वमुभयत्र संबध्यते । पात्रं हस्तेन स्पृष्ट्वाऽऽसते यावदुपहवसमाप्ति । यजमानोऽपरेणाऽऽहवनीयमुत्तरत आगत्य प्रदक्षिणमावृत्यान्वारभते । परिगणना ब्रह्मणो व्यावृत्त्यर्था, सूत्रान्तरे तस्याप्यन्वारम्भविधानात् ।

दैव्या अध्वर्यव उपहूता इत्युच्यमान उपहूतः पशुमानसानीति जपति ।

अध्वर्युर्जपति तदधिकारात् । याजमाने यजमानस्य वक्ष्यति जपम् ।

उपहूतायामग्रेणाऽऽहवनीयं ब्रह्मणे प्राशित्रं परिहरति ।

पात्रेण सहाध्वर्युः प्राशित्रं प्राशित्रावदानं पात्रेण नयति । पूर्वं परिहरणं यदुक्तं आप्यकारेणाव्यवायाय तत्सूत्रान्तराभिप्रायेण व्याख्येयम् । उपहूतायामिति साक्षा- दत्र कालविधानात् ।

तस्मिन्प्राशिते ।

ब्रह्मणा प्राशित्राख्येऽवदाने देवस्य त्वेत्यादिविधिना प्राशिते सति ।

इडाऽसि स्योनाऽसि स्योनकृत्सा नो रायस्पोषे सुम-
जास्त्वेधाः । मुखस्य त्वा युम्नाय सुरभ्यास्यत्वाय त्वाऽ-
श्रामीत्युपहूतामृत्विजः प्राश्रन्ति यजमानपञ्चमाः ।

उपहूताभिडां सर्वेऽपि चत्वारो यजमानः पञ्चमो येषां ते तथा । ब्रह्माऽप्यपरे-
णेत्य प्राश्राति ।

वाग्यता भवन्त्यामार्जनात् ।

भक्षणप्रभृति सर्वे ।

मनो ज्योतिर्जुषतामित्यन्तर्वेदि पवित्रवति मार्जयन्ते ।

मादयन्तामिति मन्त्रान्तः । वेदेरन्तर्मध्येऽन्तर्वेदि तत्र स्थित्वा पवित्रमपिसृष्टं विद्यते यस्मिन्प्रस्तरे स पवित्रवांस्तत्र समीपे स्थित्वेत्यर्थः । तत्समीपता बहिरपि स्थितस्य संभवति तदर्थमन्तर्वेदीत्युक्तम् । मार्जनं मन्त्रान्ते शिरसि प्रोक्षणमाद्भिः । ततो यथेच्छं विसर्गः । ब्रह्मा यथेतमागत्य मार्जयित्वा स्वसदन आस्ते ।

आगेयं चतुर्धा विरुज्य बर्हिषदं करोति ।

आगेयं पुरोडाशं नाग्नीषोमीयं नैन्द्राग्रं वा न सांगाय्यम् । चतुर्धा चतुर्भागं सर्वमपि विरुज्य भित्त्वा बर्हिषि सीदतीति तथा । बर्हिःशब्दस्य षकारलोपञ्छान्दसः ।

व । इडां चतुर्धा कृत्वा बर्हिषि स्थापयन्त्य(त्यन्तिमं भागं स्थूलम् । तत्र याजमानं ब्रध्न पिन्व-
स्वेत्यादि ।

तस्मिन्नादिश्यमान इदं यजमानस्येति यजमानभागमादिशति ।

तस्मिन्निति चतुर्धा कृत आग्नेये यजमानेनेदं ब्रह्मण इत्यादिनाऽऽदिश्यमानेऽध्व-
र्युर्यजमानभागं पूर्वमवदाय ध्रुवासमीपे स्थितमादिशत्ययं यजमानस्येति । तस्मिन्ना-
दिश्यमान इति वचनं यदि काललक्षणार्थं तदा यत्राऽऽग्नेयो वा तद्विकारो वा नास्ति
विकृतौ तत्रापि चतुर्धाकरणभावेऽपि केवलस्य यजमानभागस्यैव व्यादेशनमदृष्टार्थं,
यदा व्यादिश्यमानानामनेकत्वात्कालस्येति ज्ञातुमशक्यत्वाद्यादेशनं तदा तु केवले
यजमानभागे विकृतौ नास्त्येवाऽऽदेशनमिति दृष्टार्थत्वं, तस्मिन्संभवति नास्त्यदृष्टक-
ल्पनेति भाष्यकृन्मतं तत्र पूर्वमेवाध्वर्युणा यजमानभागत्वेनावत्तत्त्वात्कथं संवेह इत्य-
दृष्टार्थैव न्यायेति व्युत्पादयन्त्यन्ये ।

औदितृस्य स्थविष्ठमग्नीध्रे षडवत्तं संपादयति ।

यजमानेनान्तिमो भागः स्थूल एवाऽऽदेशनीयोऽग्नीध्रे तमेव षडवत्तं संपादयति ।

तदाह—

उपस्तीर्याविदायाभिधारयत्येवं पुनरवद्यति ।

कार्स्मिन्श्चिच्चतुर्धाकरणिके पात्रे स्यात्स्याज्येनोपस्तीर्याऽऽग्नीध्रभागं सकृदवदाया-
भिधार्य पुनरुपस्तरणपूर्वकमभिधारणान्तं द्वितीयं भागं सर्वमवद्यतीत्येवं षडवत्तं संपद्यत
इत्यर्थः ।

दिवो भागोऽस्यग्नेराग्नीध्रमस्यग्नेः शामित्रमस्यग्नेस्त्वाऽऽस्येन

प्राश्रामि नमस्ते अस्तु मा मा हिंसीरित्याग्नीध्रः प्राश्राति ।

स्वभागम् ।

वेदेन ब्रह्मयजमानभागौ परिहरति ।

पात्रसहितौ भागौ पृथग्वा पात्राभ्यामादायेत्यादि वैखानसः । परि परितो हरति
प्रापयति हरतोर्द्विकर्मकत्वात् । ब्रह्मयजमानयोः समीपे स्थापयेदित्यर्थः ।

अन्येन पात्रेण होत्रेऽन्येनाध्वर्यवे ।

यैः पात्रैर्ब्रह्मयजमानाग्नीध्रेभ्यः परिहृतं तेभ्योऽन्याभ्याम् । अध्वर्युरेवाध्वर्यवे परि-
हरति ।

पृथिव्यै भागोऽसीति होता प्राश्रात्यन्तरिक्षस्य

भागेऽसीत्यध्वर्युर्दिवो भागोऽसीति ब्रह्मा ।

स्पष्टम् ।

महानारिमितोऽन्वाहार्यो दक्षिणाग्रावोदनः
पक्वस्तमभिघार्यानभिघार्य वाऽन्तर्वेद्यासादयति ।

दक्षिणाग्नेः सकाशादुत्तरत आसादयति । महान्भूयान्सर्वत्विकपर्याप्त्यधिकः । अप-
रिमितः प्रसृत्यादिभिस्तण्डुलान्परिगणितान्स्थाल्यां नाऽऽदध्यात् । अन्वाहार्यनामको
दक्षिणाग्नौ पक्वः पूर्वमेवाधिश्रितः पक्वः । स्पष्टमन्यत् । नात्र तस्य भक्षणं तस्य पारि-
क्रयत्वेन दत्तस्य प्रतिपत्तिर्न यज्ञाङ्गम् । अत्र ब्रह्मत्वे याजमाने ब्रह्मज्ञित्यादि ।

दक्षिणसस्य उपहर्तवा इति संप्रेष्यति ।

दक्षिणे सीदन्तीति तेभ्य ऋत्विग्भ्य उपहरेति यजमानं संप्रेष्यति तस्यैवोपहरण-
लक्षणदानकर्तृत्वात् ।

दक्षिणत एतेति यजमानेनोच्यमाने यथासंप्रैषं कुर्वन्ति ।

दक्षिणत एतेत्यृत्विजः संप्रेष्यति । यजमानेनोच्यमान ऋत्विजः प्रैषार्थं दक्षिणत
आगमनमग्नेनाऽऽहवनीयं कुर्युः । यजमानो दक्षिणतः स्थितेभ्य ऋत्विग्भ्यो ब्राह्मणा
अयं व ओदन इत्योदनं व्युधृतं निर्दिशति । आग्नीध्रो दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्नित्या-
दिना देवस्य त्वेत्यादि प्रतिगृह्णामि राजा त्वा व० ब्रह्मण ओदनं० सः प्रतिगृह्णा-
त्विति प्रतिगृह्णाति । अथ तथैव ब्रह्मा होता स्वसूत्रानुसारेण । अथाध्वर्युरेतामेवाऽऽवृ-
त्तमिति दर्शनाच्चतुर्धाकरणप्रदानक्रमोऽत्र द्रष्टव्यः ।

अन्वाहार्यं प्रतिगृह्य प्रत्यायन्ति ।

अन्वाहार्यस्य स्वं भागं दक्षिणां प्रतिग्रहीष्यन्नित्यादिविधिः । क इदं कस्मा इति
प्रत्येकं प्रतिग्रहमन्त्रेण प्रतिगृह्य प्रत्यायन्ति पुनरुत्तरत आगच्छन्ति । ब्रह्मा यथेत-
मुत्तरत आगत्य दक्षिणतो गत्वा विधिना प्रतिगृह्य तथैव गत्वा स्वासन उपविशति ।

हविःशेषानुद्वास्य ।

वेद्या बहिरुत्तरतः कृत्वा यथासंख्यं शेषान्बहुवचनं पर्वद्वयहविःशेषाभिप्रायम् ।
अकृत उद्वासने कर्मोत्तरारम्भे ततं म आप इत्याहवनीये जुहोतीति सूत्रान्तरात् ।

अनूयाजार्थे उल्मुके अपिसृज्य ।

अग्नौ भेलयित्वोदूढे उल्मुके ।

ब्रह्मन्प्रस्थास्यामः समिधमाघायाग्नीत्परिधी-

श्वाग्निं च सकृत्सकृत्संमृष्ट्वीति संप्रेष्यति ।

ब्राह्मणपाठेन विकल्पोऽग्निमग्नीत्सकृत्सकृदित्यनेन गतार्थम् ।

एषा ते अग्ने समित्तया तर्धस्व चाऽऽ च

प्यायस्व । वर्धतां च ते यज्ञपतिरा च

प्यायतां स्वाहेत्याधीधः समिधमाधा-
यास्फर्यैरिधमसंनहनैरपरिक्रामन्परिधीन्सं-
मार्ष्टि मध्यममुदञ्चं प्राञ्चावितरौ ।

आयतन आधानं न दर्विहोमोऽपूर्वोऽयं स्वाहान्तमन्त्राभावादग्नेः संस्कारोऽयमनूपा-
नाङ्गः । प्रदक्षिणमपरिक्रामंस्तत्रैव स्थित इत्यर्थः । गतार्थमन्यत् । एषा ते अग्न इति
याजमानम् ।

अग्ने वाजजिद्वाजं त्वा ससृवाऽसमिति मन्त्रऽसंनमति ।

पठति । द्यायेति मन्त्रान्तः । अग्निसंमार्गे पूर्वं विनियुक्तो मन्त्रोऽत्राग्निसंमार्गे ससृ-
वाऽसमिति पाठेनेत्यर्थः ।

यो भूतानामधिपती रुद्रस्तन्तिचरो युवा । पशूनस्पाकं मा हिंसीरे-

तदस्तु हुतं तव स्वाहेति संमार्गानभ्युक्ष्याऽऽहवनीये प्रहरति ।

आहवनीयग्रहणं पूर्वसंमार्गाणामिवैतेषां गार्हपत्ये प्रहरणं मा भूदिति, उत्करादा-
वपि मन्त्रो मा भूदिति च प्रयोजनम् । स्वाहान्तमन्त्रादानरूपता प्रतिपत्तिश्चोपयुक्त-
त्वात् । भूतानामधिपती रुद्रो देवता । वेदिर्वैर्हरिति याजमानं विशिष्टं न रौद्रमिति
केचित्तत्रोदकोपस्पर्शनं नेति ते वदन्ति ।

प्रतिपत्त्यन्तरमाह—

उत्करे शालायां बलजायां वोदस्येत् ।

उत्करः प्रसिद्धः । शालायामग्निशालायाम् । तस्यामेव शालाग्नौ वेति केचित् । बलजा
धान्यानां राशिस्तत्र । माष्यकारेण तु शालाऽत्र प्रविष्टजनं गृहं, बलजा तत्र पृष्ठवं-
शस्योपरि बद्धानि काष्ठानि तेष्वे(ष्वित्ये)के, तेषां काष्ठानां बन्धनरज्जुस्तस्यामित्यन्ये
[इत्युक्तम्] ।

परोगोष्ठं वा हरेत्परोगव्यूतिं वाँ ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

परो गोष्ठात्प्रदेशः परोगोष्ठस्तत्र, परोगव्यूतेर्वा देशस्तत्र वेत्यर्थः ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोग-
वैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने तृतीयः पटलः ॥ ३ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ।

महाहविरिति याजमाने—

यदुपभृत्याज्यं तज्जुह्वामानीय तेन
सकृदतिक्रान्तस्त्रीननूयाजान्यजति ।

व्याख्यातम् ।

देवान्यजेति प्रथममनूयाजं संप्रेष्यति यज यजेत्युत्तरौ ।

अनूयाजसंप्रैषे प्राप्ते देवान्यजेति बहुवचनेन प्रथमेऽनूयाजे होतारं संप्रेष्यतीत्यर्थः ।
काललक्षणं सर्वानूयाजार्थमत्रैव संप्रैषप्रदर्शनार्थम् । कथं, देवानिति त्रयाणां समान-
देवताविशेषणेन निर्देशात्पुनः प्रैषः केवल एतद्वयोः ।

अग्रेणाऽऽधारसंभेदं पश्चात्पश्चात्समिधि जुहोति ।

अनूयाजसमिध्येव प्रथमं प्राग्भागे जुहोति । ततः पश्चाद्वितीयम् । अङ्गिरसो मेति
याजमानम् । ततः पश्चात्समिध्येव तृतीयं त्रयोऽप्यान्वारसंभेदात्प्राग्भाग एव ।

तत्र विशेषमाह—

प्राञ्चमुत्तमं दीर्घं संततं तेनेतरावनुसंभिनत्ति ।

इतरौ द्वितीयप्रथमौ तेन तृतीयेन तृतीयस्य होमधारयाऽनुसंभिनत्ति मध्येऽनुसंश्ले-
षयेदित्यर्थः ।

स्पष्टमन्यत् ।

प्रत्याक्रम्य यथायतनं श्रुचौ सादयित्वा ।

स्पष्टार्थम् ।

वाजवतीभ्यां व्यूहति ।

वाजवतीभ्यामृग्भ्यां व्यूहनपर्यन्तं करोतीत्यर्थः ।

तदेवाऽऽह—

वाजस्य मा प्रसवेनेति दक्षिणेनोत्तानेन सपस्तरां
जुह्वमुद्गृह्णात्यथा सपत्नां इन्द्रो म इति नीचा सव्ये-
नोपभृतं निगृह्णात्युद्ग्राभं चेति जुह्वमुद्गृह्णाति निग्राभं
चेत्युपभृतं निगृह्णाति ब्रह्म देवा अवीवृधन्निति दक्षिणेनो-
त्तानेन प्रार्ची जुह्वं प्रोहत्यथा सपत्नानिन्द्राग्नी म इति
नीचा सव्येनोपभृतं प्रतीची बहिर्वेदि निरस्यति ।

प्रथमेऽर्धर्चे मन्त्रौ तत्तत्स्त्रयस्तावत् एव मन्त्रा अथा सपत्नानित्यर्धर्चमन्त्रः । दक्षिणेन
हस्तेनोत्तानेनोपरितलेनाधस्ताज्जुह्वप्रस्तरयोः कृतेन प्रस्तर आसादितां जुह्वं प्रस्तरेण
सहोर्ध्वमुन्नयति । नीचा हस्तेन वामेनोपभृतमुपरिष्ठाद्धस्तं कृत्वा गृहीत्वा तां निगृ-
ह्णाति बहिर्षा श्लेषयति किञ्चिद्दृढमिव, पुनरपि तथैव क्रमेणोद्ग्राभं च निग्राभं चेत्ये-
ताभ्याम् । प्रार्ची जुह्वं प्रार्ची दिशं प्रति प्राग्ग्रां प्रोहत्यतिवाहयति वेद्यामेव ।
बहिर्वेद्युपभृतमेव निरस्यति त्यजति ।

उपभृति मन्त्रान्तरमाह—

देवस्तः सविता प्रतिनुदतु योऽस्मान्द्वेष्टियं च वयं द्विष्म इति वा ।
एताभ्यामेव याजमानम् ।

अभ्युक्ष्योपभृतमाहृत्य जुहा परिधीननक्ति ।

आहृत्य दक्षिणेनैवाऽऽज्यलेपवत्या जुहा ।

वसुभ्यस्त्वेति मध्यमः रुद्रेभ्यस्त्वेति दक्षिणाध्यामादित्ये-

भ्यस्त्वेत्युत्तरार्धं वसुरसि वसुवनिरसि वसुधेयांऽसीति वा ।

एकेनेतिकरणेन विनियोगेऽपि पूर्वेषां मन्त्राणां क्रमेण त्रयाणामेते वैकल्पिका मन्त्राः । स्पष्टमन्यत् । वसुन्देवानित्यादि याजमानम् । रुद्रेभ्य इत्यत्रोभयोरुदकस्पर्शनं रौद्रत्वाविशेषान्नान्येषु रुद्रशब्दपर्यायकर्मसु विधानाभावादिति वदन्ति । तन्न । रुद्रेदेवते कर्मण्येवैवम् । अयं तु परिधिसंस्कार एवेत्यतो नोदकस्पर्श इति ज्ञेयम् ।

अन्यत्र प्रस्तराज्जुहूः सादयित्वा संजानाथां द्यावा-

पृथिवी मित्रावरुणौ त्वा वृष्ट्याऽवतामिति विधृतीभ्यां

प्रस्तरः समुल्लिप्य बर्हिषि विधृती अपिसृज्य ।

विधृतीभ्यां सह प्रस्तरं समुल्लिप्योद्ध्वं * लिप्य समुत्वाय विधृती अववाय ।

सुक्षु प्रस्तरमनक्त्यक्तः रिहाणा इति जुह्वामग्राणि वियन्तु

वय इत्युपभृति मध्यानि प्रजां योनिमिति ध्रुवायां मूलानि ।

मा निर्मृक्षमिति तृतीयस्यान्तः ।

एवं पुनरनक्ति ।

अनक्तीति पूर्वेषां संबध्यते ।

तृतीये ध्रुवायामादितो मूलान्युपभृति मध्यानि जुह्वामन्ततोऽग्राणि ।

विपरीतं तृतीयपक्ष इत्येव वक्तव्ये गुरुनिर्देशेन यावन्निर्दिष्टं तावदेव विपरीतं मन्त्रास्तु ये यत्रोक्तास्ते तथैव प्रथमवादिति दर्शितम् । अग्रमध्यमूलानि प्रस्तरस्य । समङ्कामिति याजमानम् ।

दिव्यङ्क्ष्वान्तरिक्षेऽङ्क्ष्व पृथिव्यामङ्क्ष्वेति वा ।

अक्तः रिहाणा एतेषामेते वैकल्पिकाः ।

आयुषे त्वेत्यक्तस्य तृणमपादाय प्रज्ञातं निधाय ।

अक्तस्य प्रस्तरस्यैकां दर्भनाडीं मन्त्रेणाऽऽदाय तूष्णीं प्रज्ञातं निदधाति । प्रज्ञातामिति यत्नेनोत्तरकार्याय स्थापयतीत्यर्थः ।

प्रस्तरः शाखां चाऽऽदाय ।

दर्शो संनयतो विषये शाखाभित्युक्तं न तु काचिदपूर्वा शाखा विधीयते प्रस्तरेण सह प्रतिपत्त्यर्थं दोहशाखाया एव प्रत्यभिज्ञानात् । शाखापवित्रं न तस्य पवित्रस्यान्या प्रतिपत्तिरस्ति ।

उत्तरं परिधिसंधिमन्ववहृत्य ।

प्रवेशयित्वा प्रस्तरं यद्यस्ति शाखा तथा सहेत्यर्थः ।

ततः कृत्यमाह—

आश्राव्य प्रत्याश्राविते ॥ ९ ॥

नात्र दक्षिणातिक्रमो याज्यास्वेव तथा विधानात् । उपविश्यैवाऽऽश्राव्य आसीन इति वैखानसोक्तेरुत्करस्थेनैवाग्निं प्रत्याश्राविते, तस्य प्रत्याश्रावणं प्रवरादन्यत्रोत्कर एवेत्युक्तम् ।

इषिता दैव्या होतारो भद्रवाच्याय प्रेषितो मानुषः सूक्तवाकाय
सूक्ता ब्रूहीति संप्रेष्यति सूक्तवाकः होता प्रतिपद्यते ।

प्रतिपद्यते प्रारभते । तत्र मध्येऽध्वर्योर्होतृकर्मणा संबन्धनार्थं होतेत्युक्तम् । अपिप्रेडिति याजमानम् ।

आप्यायन्तामाप ओषधय इत्यध्वर्युः प्रस्तरं शाखां चानु प्रहरति ।

अनुलक्षाकृत्य सूक्तवाकम् । सत्यां शाखायां तां च । अध्वर्युग्रहणं होतेत्यनुवृत्तिर्मा भूदिति प्रदर्शनार्थम् । मेरयेति मन्त्रान्तः । अत्र जैमिनिमतं सूक्तवाक आज्य-मागादिभिरिष्टदेवताः समवेता यथापाठमिति, तथा सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीति तृतीया कारकविभक्तिः प्रस्तरप्रहरणं प्रत्यङ्गत्वमवेदयति । दृष्टद्वाराऽङ्गत्वे मन्त्राणामेवं स्थिते सूक्तवाकेन प्रस्तरप्रहरणं प्रकाश्यमेकवाक्यत्वार्थं च देवताप्रस्तरप्रहरणसंबन्धोऽपि प्रकाश्यः । स तु विना होमं यागं वा न भवति । प्रकृते तयोरश्रवणात्प्रहरतिरेव यागं लक्षयेत्स्वार्थात्यागेनैव निर्वपतिरिव । ततस्तु प्रहरणमुपयुक्तप्रस्तरस्य प्रतिपत्तिरनुमितयागस्य चाङ्गयागः सूक्तवाकसाधनकः । अजहल्लक्षणा निर्वह्याय प्रहरतिरपि निर्वपतिवद्यागस्याङ्गं, प्रस्तरस्य संप्रेष्यस्य द्रव्यस्याग्नावस्थापनं निर्वपमिवाऽऽह । तत्र प्रहरणे प्रतिपत्तिर्लक्षणे सहभावः शाखायाः सह शाखाया प्रस्तरं प्रहरतीति प्रहरणं प्रतिपत्तिर्यथोपयुक्तस्य प्रस्तरस्येवोपयुक्तायाः शाखाया अपीति नासंनयतोऽपि शाखाग्रहणमिति तृतीयचतुर्थषष्ठाध्यायेषु प्रमेयं निष्पन्नं तात्पर्येण प्रदर्शितम् । तत्र न स्वाहाकार इति वदत्यापस्तम्बः । तमप्रसक्तप्रतिषेधमाशङ्क्य व्याख्यातारो भूषणं बभूवुः । यजैमिनिमतेन प्राप्तिमाशङ्क्योक्तवानिति, तदतिमन्दम् । जैमिनिमतमेवानेनोपबृंहितम् । कथं, सूक्तवाकेन निष्पन्नस्य यागस्य शेषभूतेयं न प्रतिपत्तिः । येन मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन प्रहरणं स्यात्, किंतु पूर्वभाव्यङ्गं यागी-

यस्य द्रव्यस्य निर्वापवदिति, तेन न स्वाहाकारः । ततस्तु जातवेदो वपयेत्यत्र स्वाहाकारः सिद्धस्तन्मतेन । अस्मदाचार्यमते तु दर्विहोमेष्वेव स्वाहाकारो नान्यत्रेति । मन्त्रवर्णस्तु यागद्रव्यत्वेन दिवं गच्छ वृष्टिं प्रेरय तत औषधय आप्यायन्तामिति स्तुतिः । भगवता हिरण्यकेशिना त्वाशङ्काऽपि न कृता न परिहारः । स्पर्धं प्रहरतीतिवत्प्रहरतेरुक्तप्रकारेण स्वार्थमात्रपरत्वान्न प्रस्तरप्रहरणं होमोऽतोऽस्वाहाकार एव मन्त्र इति सिद्धम् । यद्यपि जैमिनिमतमाश्रित्य भाष्यकृतोक्तं स्वाहाकारान्तो मन्त्र इति तदपि चिन्त्यम् । कथं जैमिनिमतेऽप्येतस्मिन्मन्त्रे स्वाहाकारः प्रहरणार्थं सूक्तवाके न हि देवताभ्यो दानरूपो यागो भवति, न तु पूर्वकृता प्रस्तर-प्रतिपत्तिरपि यागोऽन्यथा शाखाप्रहरणमपि यागः स्यात्तेनैव मन्त्रेण स्वाहाकारान्तेन कृतत्वान्न च शाखायागसंबन्धो जैमिनेरिष्ट आशङ्क्य साक्षात्प्रतिषिद्धत्वात् । अतो भाष्यकारेण किमवलम्ब्योक्तं स्वाहाकारान्तो मन्त्र इति नास्मद्बुद्धिर्गोचरः । तस्मात्सूक्तवाक इष्टदेवतास्मारक इष्टानामाज्यभागादिदेवतानां स्विष्टकृदन्तानां संस्कारजनको दृष्टार्थो यागार्थत्वेनादृष्टार्थ इति सिद्धम् । शंयुवाकातु केवलमदृष्टार्थ एव कर्मसमवेतार्थप्रकाशत्वाभावादारादुपकारकस्तोत्रशस्त्रवदिति ।

प्रहरणे मन्त्रान्तरमाह—

अक्तं देवानां रिहन्तु रिहाव्यन्तु वयांसि

वशा पृश्निर्भूत्वा दिवं गच्छेति वा ।

तत्र प्रहरणे विशेषमाह—

नात्यग्रमनुदग्रमप्रतिशृणन्नग्रमजिह्ममिव हस्तं धारयन् ।

अजिह्ममिवेषदृजुं हस्तं धारयन्कुर्वन्प्रहरतीति संबन्धः पूर्वैव । नात्यग्रमग्निमिति क्लान्तमग्रं यस्य प्रस्तरस्य न भवति स नात्यग्रस्तं तादृशं प्रहरेत् । तथाऽनुदग्रमनूध्वाग्रमनुदग्दिग्रं च प्राञ्चं प्रहरतीति फलति । तथाऽप्रतिशृणन्नग्रं न प्रतिशृणन् । शृ पाके । अग्रमग्रभागमङ्गारेषु न प्रतिशृणन्न भर्जयन् । तथा चापरीव प्रहरतीत्युक्तम् । वैखानसेन तु—‘ऊर्ध्वमुद्यौति कर्षन्निव न्यञ्चमन्ततः पर्यावर्तयति’ इत्युक्तम् ।

कर्षन्निव न्यञ्चमन्ततः पर्यावर्तयति ।

ऊर्ध्वमुद्यम्य ततो न्यञ्चमधोऽव आनीयाधरोत्तरावयवभावेनान्तत आयतने पर्यावर्तयति घटीयन्त्रवद्भ्रामयतीत्यर्थः । एमा अग्निलिति याजमानम् । अग्निरिदमित्यादि-षूज्जितीर्थजमानो जपति अग्नेरहमुज्जातेमित्याद्या देवतानिर्देशोऽग्नय इदमित्यादि यागदेवता इत्युक्तमेव ।

आशास्तेऽयं यजमानोऽसावित्युच्यमा-
नेऽपिसृज्य प्रस्तरमग्नीध्रमयेति संप्रेष्यति ।

आशास्त इति होत्रोच्यमाने संप्रेष्यत्यग्नीध्रम् ।

त्रिरञ्जलिनाऽऽग्नीध्रः प्रस्तरमूर्ध्वं समुद्यौति ।

त्रिरुत्क्षिपत्यञ्जलिना प्रस्तरमायतन एव । रोहितेनेत्यादि याजमानम् । ततो
विसृजत्याग्नीध्रः प्रस्तरमायतने ।

अनुप्रहरेति संप्रेष्यति स्वगातनुभ्यः स्वाहेति
प्रस्तरस्य तृणमपात्तमाग्नीध्रोऽनुप्रहरति ।

अपात्तमपाकृत्य प्रज्ञातं स्थापितम् । स्वगातनुभ्य इदं दिवः खील इति याजमा-
नम् । प्रस्तरं लक्षीकृत्य प्रहरत्यनुप्रहरति ।

एतदेतदिति त्रिरङ्कुलपाऽन्ववदिशति ।

तत्तृणं प्रहृतं तर्जन्याऽध्वर्युराग्नीध्रमनुलक्षीकृत्यान्ववदिशति कथयति । सकृन्मन्त्र
इति न्याय्यम् ।

आयुष्पा अग्नेऽस्यायुर्मे पाहीति यथा-
रूपं प्राणायतनानि संमृशति ।

प्राणा इन्द्रियाणि तेषामायतनानि स्थानानि । आयुष्पा इति नासारन्ध्रे सकृन्मन्त्रः ।
संमृशति चक्षुष्पा इत्यनेन सकृच्चक्षुषी । इदमेव यथारूपं यथालिङ्गमित्युक्तम् ।

ध्रुवाऽसीतीमामभिमृशति ।

इमां पृथ्वीम् । अन्तर्वेदीत्यापस्तम्बः ।

संवदस्वेत्याग्नीध्रः संप्रेष्यति ।

मया सह संवादं कुरु इति संप्रेष्यत्यध्वर्युम् ।

अगा ३ नग्नीदित्यध्वर्युराह ।

आग्नीध्रं प्रत्याह । अगानगच्छात्किं प्रस्तरोऽग्निम् ।

एवमध्वर्युणा पृष्टे—

अगन्नित्याग्नीध्रः ।

आह । गतः प्रस्तरोऽग्निमित्यर्थः ।

श्रावयेत्यध्वर्युः श्रौषडित्याग्नीध्रः ।

स्पष्टम् ।

मध्यमं परिधिमन्वारभ्य स्वगादैव्या होतृभ्यः
स्वास्तिर्मानुषेभ्यः शंयोर्ब्रूहीति संप्रेष्यति ।

होतारमित्यर्थः ।

शंयुवाकः होता प्रतिपद्यते ।

आरभते । विष्णोः शंयोरिति याजमानम् । स्पष्टम् ।

अध्वर्युः परिधीननुप्रहरति ।

कथं तत्राऽऽह—

यं परिधिमिति मध्यमम् ।

चेतयाता इति मन्त्रान्तो न स्वाहाकारः ।

यज्ञस्य पाथ उपसमितमिति त्रै ।

दक्षिणोत्तरौ । द्विवचनमितमिति मन्त्रे दृश्यतेऽतो युगपदेवानुप्रहरति ।

तयोर्विशेषमाह—

अवाञ्चमुत्तरस्याग्रमङ्गरेषूपोहति ।

अवाञ्चमिति विशेषणमग्रशब्दं पुलिङ्गं मन्यमानेनोक्तम् । मध्यमस्याधस्तादुत्तर-
स्याग्रमङ्गरेषूपोहति प्रवेशयति दक्षिणार्धे(णस्याग्र)पुनरीत्यर्थात् । तथोक्तं
वैखानसेन—‘दक्षिणोत्तरौ परिधी युगपत्पाणिभ्यां प्रहरन्नुत्तरस्याग्रं मध्यमस्याधोऽङ्गा-
रेषूपोहति दक्षिणस्याग्रमुपरि’ इति । वि ते मुञ्चामीति याजमानम् ।

यजमानं प्रथतेति सर्वाननुमन्त्रयते ।

परिधीनिति शेषः । अत्रापि दृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न न्याय्येति । शंयुवाकः
स्यापि शंयोर्वाक इत्याहुतीनामेकविंशतौ गणना । विष्णोः शंयोरहं देवयज्ययेति
तथा शंयुमेव बार्हस्यत्यं भागधेयेन समर्धयतीति तथा जोषं भ्रामीति तथा यज्ञस्य
पाथ इति च लिङ्गैर्यागरूपता ज्ञेया । सूत्रमपि सूक्तवाकवदत्र योज्यम् । विष्णुरूपः
शंयुर्देवतेति केचिदाहुः । तत्र । सूक्तवाकेन प्रस्तरं प्रहरतीतिवच्छंयुवाके विनियोगा-
भावात् परिधिप्रहरणे यागता । लिङ्गास्तावकत्वेन न श्रुतिकल्पकत्वम् । तस्माच्छं-
युवाकस्योत्कर्षेऽपि यथास्थानमत्रैव परिधिप्रहरणं कार्यम् ।

जुहा विले उपभृतोऽग्रमवधाय सः-

स्त्रावभागाः स्थेति स्तुचौ प्रस्त्रावयति ।

विद्यमानलेपानग्नौ पातयतीत्यर्थः । तदाह वैखानसः—‘स्तुचोराज्यशेषमग्नौ सः-

स्त्रावयति ' इति । मादयध्वमिति मन्त्रान्तः । अत्र द्रव्यदेवतासंबन्धः प्रतीयते । स च दानेन विना नान्यः संभवतीति दानार्थं यजतिर्वा जुहोतिर्वा प्रयोक्तव्य इति प्राप्ते संस्त्रावशब्देन प्रक्षेपावगतेर्जुहोतिरनुमेयः । तथा च ब्राह्मणे— ' सस्त्रावभागाः स्थेत्याह । वसवो वै रुद्रा आदित्याः सस्त्रावभागाः ' इत्यादिना द्रव्यदेवता-संबन्धस्य विधानाच्च जुहोत्यनुमानम् । अत एवाहाऽऽपस्तम्बः— ' सस्त्रावेणाभि-जुहोति' इति । बौधायनोऽपि तथैवोक्त्वा स्वाहाकारान्तं मन्त्रं च पठति । तस्माच्छेष-प्रतिपत्तिरूपत्वेऽपि देवतामुद्दिश्य दानरूपे होमे गुणभावाद्द्रव्यस्यास्ति दर्विहोमतेति स्वाहाकारेण होतव्यम् । इष्टो यज्ञ इति याजमानम् ।

उक्ते शंयुवाके हविःशेषान्प्राश्रन्ति ।

पुरोडाशमांनाश्यानां हविषां विनियुक्तादवशिष्टान्मक्षयन्ति । पुरुषार्थत्वात्सर्वेऽपि ननु तुषोपवापवत्परार्थान्येके न क्रियेरन्निति न्यायः प्रवर्तते । यजमानस्यापि शेषमक्षण-मस्त्येव संस्कारत्वान्नापि सूत्रान्तर इवात्रार्त्विजामित्युक्तम् ।

आज्यलेपान्प्रक्षाल्य ॥ १० ॥

सूक्त्रुवगतानाज्यलेपान्ध्रुवावर्जं, लेपो हि प्रयोजनार्थं गृहीतस्य पात्रे किञ्चिच्छ्रगः शेषः । स ध्रुवायां न संभवतीति न तस्याः क्षालनम् ।

इति सत्याषाढाहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-जयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने चतुर्थः पटलः ॥ ४ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ।

जुहूपभृताध्वर्युरादत्ते वेदः होता सञ्जुवामाज्यस्थाली-
माग्नीध्रः प्रत्यञ्चो यन्ति पत्नीः संयाजयिष्यन्तः ।

पत्नीरिति नामधेयैकदेशेन लिङ्गसमवायेन वा पत्नीसंयाजा एव गृहीता न देव-पत्नीमात्रम् । चत्वारः पत्नीसंयाजा इति नामधेयं स्पष्टमेव चतुर्णां वाचकम् । अनि-यमनिवारणार्थमध्वर्युरित्याद्युक्तम् । वेदोऽसीति याजमानम् । प्रत्यञ्चो यन्ति प्रदक्षिण-मावृत्य पत्नीः संयाजयितुमित्यर्थः ।

एवं प्रतिज्ञामाह—

दक्षिणेन गार्हपत्यमध्वर्युरतिक्रामत्युत्तरेणेतरी ।

अग्रेण गार्हपत्यं गत्वा प्रदक्षिणमावृत्याध्वर्युर्दक्षिणेन भागेन गार्हपत्यमतीत्य पश्चा-त्क्रामतीत्यर्थः । उत्तरेणेतरी होत्राग्नीधौ ।

अग्नेर्वापपन्नग्रहस्य सदसि सादया-
मीति कस्तम्भ्याः स्रुचौ सादयति ।

शकटस्य कस्तम्भी यत्र युगनेष्वे बध्येते स प्रदेशो मध्यं युगस्य । कस्य शकटस्य
स्तम्भी स्तम्भ्यतेऽनया सा तेन प्रदेशेन शकटमुत्तम्यते धुर्याभ्याम् । ' यदि पात्र्यां
निर्वपत्येतेनैव स्फये विमुच्य ' इति वैखानसः । धत्तमिति मन्त्रान्तः ।

धुरि धुर्यौ पातमिति धुरोः प्रोहति
प्रोहणमेके पूर्वः समामनन्ति ।

स्रुचौ युगस्य धुरोर्बलीवर्दस्कन्धोपरि निधीयमानयोर्युगप्रवेशयोर्धुरोरुपरि प्रोहति
प्राग्ग्रे प्रवाहयतीत्यर्थः । तदिदं प्रोहणं कस्तम्भ्यासादनात्पूर्वमेके शाखिनः पठन्ति
ततो विकल्पः पौर्वापर्ये । पात्र्यामापस्तम्बेनानुग्रह उक्तः—' यदि पात्र्यां निर्वपेदाभ्यां
स्रुग्भ्यां स्फये स्रुचौ सा येत् ' इति । अग्नेर्वामिति धुरि धुर्यौ पातमिति द्वाभ्यामपि
सादनमेव न प्रोहणं भिन्नमस्तीत्यर्थः ।

शकटस्य स्फयो वाचनिकः प्रतिनिधिस्तेन न स्फये धुरि धुर्यौ पातमिति छिन्नवि-
रोधान्मन्त्रलोपः, प्रतिनिधौ नोहो नापि शब्दविपर्यय इति न्यायसिद्धमित्याह—

स्फये वा निर्वपति स्फये विमुच्य ।

मन्त्रद्वयेनेत्ययमर्थो गम्यते । स एवाऽऽपस्तम्बेनोक्तो दर्शितः ।

विमुक्ताभ्यामपरेण गार्हपत्यमुपविश्य
ध्वानेनैव स्रुग्भ्यां पत्नीः संयाजयन्ति ।

विमुक्ताभ्यां स्रुग्भ्यामिति संबन्धः । ननु विमुक्तयोरेव प्रकृतत्वात्तथा प्रथमं जुहू-
पभृतावध्वर्युरादत्त इत्युक्तत्वाच्च किमर्थं विमुक्ताभ्यामित्युक्तमिति चेत् । उच्यते—सूत्रा-
न्तरे स्रुग्भ्यां सह प्रत्यञ्चो यन्ति पत्नीः संयाजयिष्यन्त इत्युक्त्वा तयोरेवाग्नेर्वामित्या-
दिसंस्कारमुक्त्वा पुनरपि स्रुग्भ्यां यन्तीत्युक्तम् । स्फये स्रुचौ सादयेत्स्रुग्भ्यां स्रुग्भ्यां
वा पत्नीः संयाजयन्तीत्युक्तं तत्रापूर्वं स्रुचावित्थेव तथाऽपूर्वावेव स्रुचाविति व्याख्यातं,
पूर्वयोः सादनमात्रार्थमानयनमित्यपि तत्र व्याख्यातम् । तथा वैखानसेनाप्युक्तम्—
' अपरेण गार्हपत्यमुपविश्योपांशूच्चैर्वा स्रुग्भ्यां पत्नीः संयाजयन्ति ' इति । तत्राप्य-
पूर्वाभ्यामित्येव तत्त्वस्य नेष्टमिति विमुक्ताभ्यामित्युक्तम् । स्रुग्भ्यामिति च विशेष्यत्वेन
पुनर्निर्देशः स्रुक्स्रुग्भ्यां वा मा भूदिति आपस्तम्बोक्तमिव । उपविश्येति तिष्ठद्धोम-
निवृत्त्यर्थमध्वर्योराग्नीध्रस्य चाऽऽश्रावणमुत्करे तिष्ठतो मा भूद्यथा वैखानसमतेन दक्षि-

णेऽध्वर्युरुत्कर आग्निं ध्वे मध्ये होतेत्युक्तम् । त्रयाणामपि पश्चाद्गार्हपत्यस्योपवेशनेन याजनं वक्तुमुपविश्य याजयन्तीति च बहुवचनं प्रयुक्तम् । पत्नीरिति पत्नीसंयाजानामिति नामधेयानुसारणं पत्नीशब्देन सर्वा देवता गृह्यन्ते देवपत्नीसहभावात् । अत एव केवलग्रहणाय देवानां पत्नीरिति वदिष्यति । ध्वानेन स्वरेण त्रयो ये याज्यानुवाक्ये होतुरमुष्मै ब्रूहीत्याद्यध्वर्योरस्तु श्रौषडित्यग्निधस्य ध्वानेनैव गम्यन्ते । तत्र होतुरुच्चैःस्वर एव ऋग्वेदविहितत्वात् । अन्ययोरुपांशु यजुर्वेदविहितत्वात् । तयोः पुनरन्यत्राऽऽश्रुतप्रत्याश्रुतेभ्य इति प्रतिप्रसवात्पुनरुच्चैरेव प्राप्तिस्तन्निवारणमनेन क्रियते । यद्यपि सामर्थ्यात्परप्रत्यायनार्थानां ब्रूहीत्यादिवषडन्तानां नोपांशुता संभाव्यते तथाऽपि ध्वानेनापि परप्रत्यायनं भवेदिति तत्रापि ध्वान एव । ध्वानो हि स्वरव्यञ्जनयोः पृथगनुपलब्धैर्ध्वान इति लक्षितत्वात् । एवकारेण परप्रत्यायनार्थानामपीत्युक्तम् । अथवा बहुवचनेनैव तदुक्तमेवकारेण सूत्रान्तरोक्तेनोपांशुच्चैःस्वरेण विकल्पो मा भूदिति । वैखानस उपांशुच्चैर्वेत्याह । ध्वानेनोपांशु वेत्यापस्तम्बः । अत्राऽऽज्यमेव द्रव्यमनादेश आज्यमिति बोधायनोक्तम् । महीनां पयोऽसीति निर्वपामि देवयज्याया इति मन्त्रलिङ्गात्सर्वार्थत्वेन निर्वापाच्च । यद्यपि सर्वस्मै वा एतद्यज्ञाय गृह्यते यद्ध्रुवायामाज्यमित्यपि श्रूयते तथाऽपि वेद्यां गृहीतं न पश्चान्नयन्तीति प्रतिषेधाभिप्रायेणोक्तं गार्हपत्य आज्यार्थान्स्थाल्या आज्येनेति । तानि सर्वाणि चतुर्गृहीतान्येव यागार्थत्वात् । याज्यापुरोनुवाक्यावतीषु चतुरवत्तं पञ्चावत्तं जमदग्नीनामिति परिभाषितत्वादत्रैव । यागधर्मा अपि पत्नीसंयाजेषु च याज्यापुरोनुवाक्ये इत्युक्तम् । तथाऽऽश्रुतप्रत्याश्रुते याज्यासंप्रैषश्चेति तथा पुरोनुवाक्यामवदास्यन्नवत्ते वा संप्रैष्यत्यमुष्मा अनुब्रूहीति तत्सर्वमनुसंधेयमिति तूष्णीमत्र याजयन्तीत्युक्तम् ।

वेदं चोपभृत्य पत्न्यामन्वारब्धायामुत्तरार्धे सोमं

यजति दक्षिणार्धे त्वष्टारं तावन्तरेणेतरा यजति ।

यजतीत्येतदनुयाजेषु व्याख्यातम् । वेदं चेत्युपभृता समुच्चयार्थश्चकारः । स्पष्टमन्यत् ।

परिश्रितेऽपरिश्रिते वा देवानां पत्नीर्यजति ।

सूत्रान्तरोक्तनियमव्युदासायानियम उक्तः । परिश्रितमावृतं व्यवहितमाहवनीयात्तथैवाऽऽपस्तम्बोक्तेः । अन्यथा त्वपरिश्रितम् । देवानां पत्नीरिति सोपपदेन सर्वपत्नीसंयाजदेवतानिवृत्तिः । न तु लिङ्गसमवायेन सर्वासामपि नामधेयम् । पत्नीसंयाजा इति

१ क. ग. च. छ. ट. ठ. गम्यते । २ ख. ट. 'ध्वगुप' । ३ ख. ट. 'द्विध्वनिध्वान' ।
४ च. छ. ज. श. ञ. ट. 'ते दे' ।

सर्वयागाणां नामधेयं पत्नीभिः सममिज्यन्ते ते पत्नीसंयाजा इति । तस्मिन्सति पुनर्ग्रहणान्नोपलक्षणम् । न चायं नामैकदेशो देवानामित्यधिकत्वात् । देवानां पत्नीरिति पुनर्ग्रहणादेकैव तच्छब्दवाच्या बहुवचनप्रतिपाद्या ।

अपरिश्रिते राकां पुत्रकामो यजेत सिनी-
वार्ली पशुकामः कुहूं पुष्टिकामः ।

अपरिश्रित इति सर्वत्र । एतत्कामो यक्ष्य इति संकल्पिते यजमानेनेत्युक्तम् ।
अध्वर्युर्यजति प्रकृतौ काम्याः ।

पुरस्ताद्देवानां पत्नीभ्यो राका-
सिनीवाल्यावेके समामनन्ति ।

नित्यत्वेनैवास्मिन्पक्षे ते विकृतावपि भवतः । सोमायानब्रूहि, आश्रावय, अस्तु श्रौषट् । सोमं यज, वषट्कारेण सह वषट्कृते वोक्तस्थाने जुहोति, सोमाय सोमस्या-
हमिति याजमानम् । एवं त्वष्ट्रादिषु ज्ञेयं याजमानं च । यदा देवानां पत्नीरग्निं गृहपतिं चाव्यवधानेन तदा देवानां पत्नीरग्निर्गृहपतिरिति याजमानम् ।

अग्निं गृहपतिमिद्वं संपत्नी पत्या सुकृतेन गच्छतां
यज्ञस्य युक्तौ धुर्यावभूताम् । संजानानौ विजहताम-
रातीर्दिवि ज्योतिरजरमारभेतौमिति स्रुवेण गार्ह-
पत्ये संपत्नीयं जुहोति पत्न्यां समन्वारब्धायाम् ।

जुहोतिना चोदितत्वात्स्वाहान्तो मन्त्रः । समन्वारब्धायां यजतीति पूर्वमुक्तं तद्यागे-
ष्वेव तदर्थं पुनर्होमे विधानम् । स्रुग्भ्यामित्यधिकारस्तु यागार्थ एव । समारूयया
जुहू प्रासौ स्रुवेणेत्युक्तम् । गार्हपत्यग्रहणमाहवनीयस्य समारूययाप्राप्तस्य निवृत्त्यर्थम् ।
तेन तिष्ठद्धोमत्वमपि जुह्वाऽऽहवनीय इति संभवायि निवृत्तम् । संपत्नीयनामकं होमम् ।
नामान्तैरत्वाच्चतुर्भ्योऽधिकत्वादयागत्वाच्च पत्नीसंयाजव्यतिरिक्तत्वं, नापि तदङ्गं
प्रमाणाभावात्पृथग्गार्हपत्याग्निविधानाच्च । परार्थान्येकेनेति पत्न्यन्वारम्भस्याध्वर्यु-
संस्कारत्वादेकयाऽन्वारम्भो बह्वपत्नीकस्य । अनालम्भकत्वादिनाऽप्यनिहितायामन्ये-
नान्वारम्भो भवत्येव यजमानेनाग्नीधा वा, पत्नीसंस्काराणामेव लोपस्य परिभाषितत्वात् ।
अत एव न संपत्नीयस्य लोपः । ज्योतिर्देवता ।

होतुरङ्गुलिपर्वणी अनक्त्यपरमङ्कत्वाऽथ पूर्वमितरथा वा ।

१ घ. ड. ज. झ. ञ. ट. 'ते वा रा' । २ ख. घ. ड. ज. झ. ञ. ट. 'तां स्वाहेति' । ३
ख. घ. ड. ज. झ. ञ. ट. पत्न्याम् । ४ क. ग. च. छ. ट. समारूययाऽपि निवृत्ता । सं ।
५ क. ग. च. छ. ट. 'न्तराच्च' ।

द्वितीयमङ्गत्वा ततः प्रथमं विपरीतमितरथा ।

तत्सोऽवघ्राय ।

स होता ।

अप उपस्पृशति ।

श्रौतमुपस्पर्शनम् ।

दक्षिणे होतुः पाणौ चतुर आज्यबिन्दूनिडामवद्यति ।

वामे त्विडावदानं, दक्षिणेनान्वारम्भो मा भूदिति दक्षिण इत्युक्तम् ।

षडग्नीधः ।

दक्षिणे पाणावित्येवेडाषड्बिन्दूनवद्यति ।

उपह्वयते होता ।

इडाद्वयमपि लक्षयित्वा सेढौ हस्तावेकत्र कुरुतः । होतेत्यध्वर्यरधिकृतो मा भूदिति ।

इडामुपह्वयमानामध्वर्युराग्नीध्रः ॥ ११ ॥ पत्नी चान्वारभन्ते ।

स्पष्टम् ।

उपहूतेयं यजमानेत्युच्यमान उप-

हूता पशुमत्यसानीति जपति ।

लिङ्गात्पत्न्येव । अयं पाठो याजुषहौत्रानुसारेण बाह्वृच्ये उपहूतोऽयं यजमान इत्येव, तदा यजमान एव जपति पूर्ववत् । दैव्या अध्वर्यव इत्युच्यमाने पूर्ववदध्वर्यु-
रुपहूतः पशुमानसानीति जपति । द्विविधेऽपि हौत्रे जपत्येव परिगणनया यजमान-
स्यान्वारम्भव्यावृत्तिः । तेनान्वारम्भाभावाद्यजमानस्य अपोऽपि नास्तीडामाह्वि-
माणामित्यपि चाऽऽह्विमाणत्वाभावात् । इडाऽस्मानित्येव याजमानं परस्य परिसं-
ख्यार्थं च ।

उपहूतां प्राश्नाति होता ।

वैखानसेनोक्तमृत्विजः प्राश्नन्तीति तदध्वर्योर्मा भूदिति होतेत्युक्तम् ।
तूष्णीमेव ।

उपहूतो द्यौः पितोष मां द्यौः पिता हवतामग्निराग्नी-
ध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्यायेत्याग्नीध्रः प्राश्नात्युप-
हूता पृथिवी मातोष मां माता पृथिवी हवतामग्नि-
राग्नीध्रादायुषे वर्चसे जीवात्वै पुण्यायेति वा ।

द्वावाग्नीध्रस्य वैकल्पिकौ ।

प्राश्य तूष्णीं मार्जयते ।

आग्नीध्र इत्यनुवृत्तेः । होतुर्होत्र एव विधिर्ज्ञेयः ।

इडान्तं शंयन्तं वा ।

गार्हपत्यसमीपे क्रियमाणं पत्नीसंयाजं सपत्नीयहोमेडाभक्षणं तदिदं परामृश्यते । तदिडान्तमुक्तमेव तदनूद्य शंयन्तं वेति विकल्पः । इडान्तमेव कर्म संतिष्ठते । इडाभक्षणान्तमिडान्तमित्यर्थः ।

शंयन्ते विशेषमाह—

शंयन्ते वेदात्तृणमपादाय तस्य जुह्वामग्रम-

ञ्ज्यात्स्रुवे मध्यमुपभृत्याज्यस्थाल्यां मूलम् ।

अञ्ज्यादित्यर्थः ।

तस्य कल्पो यः प्रस्तरस्य ।

तस्य तृणस्य कल्पो यः प्रस्तरस्य प्रस्तरतृणस्येत्यर्थः । केषांचिदयमभिप्रायः— यदा शंयन्तं तस्मिन्पक्षे कर्तव्ये सति प्रस्तरप्रहरणं सूक्तवाकेन साध्यं ततो न तस्योत्कर्षोऽपि त्वावृत्तिरेव प्रधानयोः प्रस्तरवेदतृणप्रहरणयोः कालभेदात् । न च प्रस्तरप्रहरणमप्याकृष्यते तस्य स्वतन्त्रस्य तृणप्रहरणं प्रत्यनङ्गत्वादङ्गत्वाच्च सूक्तवाकस्याऽऽवृत्तिरेव न्याय्या । न च शंयुवाकं होता प्रतिपद्यते यं परिधिमिति विधानाच्छंयुवाकस्यापि परिधिप्रहरणं प्रत्यङ्गत्वादावृत्तिरिति वाच्यम् । सूक्तवाको याज्या प्रस्तर आहुतिरिति श्रुतिबलाज्जैमिनिना साधनभावः सूक्तवाकस्यैव साधितः । न च शंयुवाकपरिधिप्रहरणयोः साध्यसाधनभावे श्रुतिरस्ति । शंयुमेव गार्हपत्यं भागधेयेन समर्धयतीत्याद्यर्थवादा न साधका अन्यार्थत्वात् । यदपि शंयोर्वाक इति श्रुतिराहुतित्वमाहैकविंशत्याहुतिषु तदपि नोक्तमाहुतित्वेन प्रमाणमपि तु दर्शे पौर्णमासे चैक एव शंयुवाक इति तन्त्रेणाङ्गानीत्यत्रार्थे प्रमाणं यथेडाहुतित्वेन परिगणिताऽपि नाऽऽहुतिः । ततः शंयुवाको न दृष्टार्थः किंतु स आरादुपकारक एव । तस्मात्तस्योत्कर्ष एव न्याय्यः । परिधिप्रहरणं संस्त्रावश्च स्वस्थाने तत्रैव केवलं सूक्तवाकशंयुवाकप्रेषपूर्वकाविति विवेको ज्ञेय इति । तदिदं नास्मत्सूत्रारूढं, सूत्रार्थस्तु शंयुवाकार्थं प्रेषितेन शंयुवाकेऽनूक्ततृणमक्तप्रस्तरतृणवत्प्रास्यतीति तावद्गार्हपत्ये । तदुक्तं कात्यायनेन—शंयन्ते वेदतृणमादाय प्रस्तरवदनक्तीत्युक्त्वाऽग्नीदाहानुप्रहरति प्राश्य तृणादि पूर्ववच्छंयन्ते स्रुक्स्रुवं प्रगृह्णातीति । एवमस्माकमपि प्रस्तरस्य येन

विधिना यैर्मन्त्रैरञ्जनमेवं तृणस्यापि । तथा प्रस्तरस्य संबन्धि यत्तृणं तद्वदेव प्रहरणेन प्रतिपत्तिरिति कात्यायनेन दर्शितम् । तथाऽऽश्वलायनेनापि शंबोरेवात्र विकल्प उक्तः ।

प्रकृतमाह—

दक्षिणाग्राविधमप्रवृश्नान्यभ्याधा-
य पिष्टलेपफलीकरणहोमौ जुहोति ।

अप्रदक्षिणमावृत्य स्तुग्व्यवायनिवारणाय दक्षिणाग्नेः पश्चादासीन इध्मस्य संमरणावसरे यानि मूलाग्राण्यवशिष्टानि प्रज्ञातानि निहितानि[तानि] दक्षिणाग्नौ प्रक्षिप्य पिष्टलेपफलीकरणनामकौ होमौ जुहोति । अन्वर्थेयं संज्ञा यदि ते सन्ति ।

चतुर्गृहीताज्ये फलीकरणानोप्याग्नेऽदब्धायो इति जुहोति ।

अवैदिक इतिकरणे परतः सति यो इत्योकारस्य विकल्पेन प्रकृतिभावोऽग्नेऽदब्धायो इत्यत्र । स्वाहेत्यन्तः । ब्राह्मणमप्येवमेवाऽऽह । तच्छेषस्तु—अतिरिक्तानि वा इध्मसंवृश्नानि, अतिरिक्ताः फलीकरणाः, अतिरिक्तमाज्योच्छेषणमिति । अयस्यातिरिक्तत्वेनार्थवादो होमप्रशंसा संज्ञा तु फलीकरणहोम इति । बोधायनादिभिरप्येवमेवोक्तम् । वैखानसस्तु नात्र संज्ञया विधत्तेऽपि तु फलीकरणानोप्य जुहोतीत्येतावदेवाऽऽह । तथाऽपि फलीकरणमाधार एवायं चतुर्गृहीतं न होमद्रव्यं तत्रावधानेन संस्कारो भवति फलीकरणानामतिरिक्त एवातिरिक्तं दधातीति फलीकरणहोमस्यैव शेषत्वात् । इध्मसंवृश्नानामभ्याधानं पूर्वभावितया संस्तुतं तथा चानौषधे यागे न फलीकरणहोमस्तेषामभावात् । न चान्यानुपादाय होम इति वक्तुं शक्यम् । अतिरिक्तत्वेन संस्तवाद्विद्यमानानामेव प्रतिपत्तिः । तेषामभावेऽप्यभ्याधानमिध्मसंवृश्नानां कार्यमेव तस्य होमं प्रत्यनङ्गत्वात् । ल्यप् पूर्वभावित्वमात्रत्वाभिधानात् । वैश्वानर्यादावनिध्मके कर्मणि तेषामभावेऽपि फलीकरणहोमः । अनौषधे याग आमिक्षादौ विद्यमानेध्मसंवृश्नानामस्त्येव प्रतिपत्तिः । न चाऽऽज्येन केवलेन होमः । तस्य ब्राह्मणेऽप्यविधानात् । फलीकरणहोममेव प्रस्तुत्योक्तमतिरिक्तमाज्योच्छेषणमिति संस्कारकत्वमात्रेण संस्तवाच्चापि वस्तुगत्या न स्थालीस्थमुच्छेषणं संज्ञाऽपि नारिष्ठादीनां विद्यमानत्वात् ।

अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा पिष्टलेपमोप्योल्लखले
मुसले यच्च शूर्प आशिश्लेष दृषादि यत्कपाले ।

अवप्रुषो विप्रुषः संयजामि विश्वे देवा इविरिदं जुषन्तां
यज्ञे या विप्रुषः सन्ति बह्वीरभौ ताः सर्वाः
स्विष्टाः सुहुता जुहोमीति पिष्टलेपं जुहोति ।

जुहोतिना चोदितत्वात्स्वाहान्तो मन्त्रः । अत्र पिष्टलेपमिति पुनर्वचनं सूत्रान्तरेषु
पिष्टलक्षणलेपस्कन्दननिमित्तो होम इतीष्टं न तु पिष्टानामपि होम इति स्वमते तु
तद्धोमोऽपीष्ट इति दर्शनार्थम् । तथैवान्येषां सूत्रकाराणां संमतम् । बौधायनस्ताव-
दाहं स्मृचि चतुर्गृहीतं गृहीत्वैत्येवं प्रकृत्यान्वाहार्यपचने सर्वप्रायश्चित्तं जुहोतीति ।
भरद्वाजोऽपि—आज्येनैव पिष्टलेपं जुहोतीति । तयोरेवमभिप्रायः—उलूखल इत्ययं
मन्त्रो लिङ्गेनैव विनियुज्यते तद्वलात्पिष्टलेपानामेवायं होमो न किंतु लिङ्गेन पिष्ट-
लेपानां तत्र तत्र लग्नानां स्कन्दननिमित्तो होम इति संज्ञाऽपि शाखान्तरीयोपपन्नेति ।
आचार्यस्तु न तत्प्रतिषेधति । यन्नैमित्तिकहोमत्वमाज्यहोमस्य किं तु प्राप्ते लेपे
होमोऽपि समुच्चयेन कार्य एव । अत एव चतुर्गृहीत आज्ये फलीकरणानोप्येत्यु-
क्तम् । अत्र तु चतुर्गृहीतं गृहीत्वैति तावदेव प्राधान्येनोक्तम् । पिष्टलेपानोप्येत्ये-
तदपि पूर्वनिर्पेक्षमुक्तमत उभयोरपि प्राधान्येनैव होमद्रव्यत्वं न तु पूर्ववत् । यथा
क्रियते फलीकरणहोमः प्रतिपत्त्यर्थोऽयं पुनः प्रतिपत्त्यर्थोऽपि प्रायश्चित्तार्थश्च यथा
सोमो विप्रुह्निमित्तक इति । तेन गृहीतलेपाभावेऽपि होम आज्येनैव सोऽपि पिष्टले-
पनिमित्तस्तथासंज्ञक इति संज्ञाप्रवृत्तिमे(रे)तदेवाऽऽचार्यस्येष्टं यदयं पिष्टलेपफलीकर-
णहोमौ जुहोतीत्युक्त्वा फलीकरणाज्जुहोतीति न वदति संज्ञयैव तेषां होम्यत्वप्राप्ते-
स्तथा पिष्टलेपेषु प्राप्तिश्चेत्तत्रापि न वदेत्पिष्टलेपं जुहोतीति पुनरेव वदति च ।
तस्मान्न संज्ञया प्राप्तिः, तस्यास्तत्र तत्रावशिष्टलक्षणलेपनिमित्तत्वात् । ततस्तु गृही-
तानामहोमः स्यात्स मा भूदिति पुनर्वचनं प्राप्तेषु तेषामपि होम इति भावः । चरावपि
पिष्टानामग्रहणे होमो मन्त्रेणेष्ट एव दृषदि यत्कपाल इति पदद्वयलोपेनेति ज्ञेयम् ।

पिष्टलेपं पूर्वमेके समामनन्ति वेदोऽसि

वित्तिरसीति वेद* होता पत्न्यै प्रयच्छति ।

सनेयमिति मन्त्रान्तः ।

वेदोऽसि वेदसे त्वा वेदो मे विन्देति वा ।

प्रदाने मन्त्रो वैकल्पिकः ।

घृतवन्तं कुलायिनमिति त* सोपस्थे कृत्वा ।

वाजिनमित्यन्तः । याजमानमप्यनेन । सा पत्नी तं वेदम् ।

अस्यते ।

नानेन मन्त्रः संबध्यते लिङ्गानुगुणत्वाभावादग्रे मन्त्रविधानाच्च । अत्र वैकल्पिकं वक्तुं प्रतिज्ञामात्रं क्रियते मन्त्रस्तु तयोपस्थस्थापने । उपस्थोऽङ्कः । अयं शाखा-
न्तरीयो विधिर्यत्पत्न्यै वेदस्य दानं स्वशाखीयमाह ।

होताऽस्यति ।

होताऽस्यतीत्येकेषामग्रिममाकृष्यते प्रयच्छति वाऽस्यति वेत्यर्थः । उपस्थ एव
तथाऽऽपस्तम्बे दर्शनात् । अस्यति क्षिपति, तत्र वेदोऽपीति घृतवन्तमिति च द्वाभ्या-
मस्यति तथैवाऽऽपस्तम्बेनोक्तम् । प्रदानाभावे वोपस्थे करणमपि पत्न्या नास्ति ।

त्रिरवस्यतीत्येकेषाम् ।

सकृन्मन्त्रः । द्विस्तूष्णीं, होताऽस्यतीत्येकेषामित्यपि संबन्धः । अवस्यत्यवसानं प्राप-
यति । घात्वन्तरमेतदस्यतेः सकाशात् । अवसानं स्थापनं तत्पुनः पुनर्गृहीत्वैव नान्यथा ।

निर्द्विषन्तं निररातिं नुदेति वेदं पत्नी निरस्यते ।

यदि गृहीत्वोपस्थे कृतो यदि वाऽङ्के होत्रैवास्तो यदि त्रिरवसितो वा तदा
गृहीत्वा गृहीत्वा मन्त्रेण निरस्यते प्रास्तं प्रास्तं प्रति निरस्यतीत्यापस्तम्बोक्तेः । निर-
स्यत इत्यात्मनेपदनिर्देशेनाऽऽत्मगामिता निरसनान्तक्रियाजन्यफलस्योक्ता । तेन
प्रतिपत्तिं वेदादानादीति गम्यते । मन्त्रलिङ्गं च घृतवन्तमित्याद्याशीर्लक्षणं स्पष्टमेव ।
निर्द्विषन्तमित्यपि प्रतिकूलनिरसनमिष्टमेवेति पुरुषार्थत्वादावृत्तिः । आदाननिरसनयोः
पत्नीसंस्कारत्वात् । वेदोऽसीति योऽध्वर्युमन्त्रः सोऽप्याशीरेव । साऽपि यजमान-
गामिनीति न्यायनिश्चयः । ब्राह्मणमपि प्रजापतेर्वा एतानि श्मश्रूणीत्यादि फलमेवाऽऽ-
हातोऽनेकासां कार्यम् ।

इमं विष्यामीति योक्त्रपाशं विष्यते ।

आत्मनेपदेन पत्नी कर्त्री, आशीर्मन्त्रत्वादेव । एवं च ब्राह्मणं विरुध्यते—यो
वा अयथादेवतं यज्ञमुपचरत्या देवताभ्यो वृश्च्यते पापीयान्भवति यो यथादेवतं न
देवताभ्य आवृश्च्यते वसीयान्भवति वारुणो वै पाशः, इमं विष्यामि वरुणस्य पाश-
मित्याह वरुणपाशादेवैनां मुञ्चतीति । सर्वत्र पुनिर्देशात्कर्तृत्वमध्वर्योरेनामिति
कर्तुरन्या कर्मत्वेन निर्दिष्टा पत्नी । तस्मान्न विमोकः पत्नीकर्तृकः । विष्यामीति
परस्मैपदाच्च । इदमेव मनसि कृत्वोक्तं वैखानसेन—इमं विष्यामीति पत्नीं वाचयतीति ।
ततस्तु स्योनं मे सह पत्या करोमीत्याहाऽऽत्मनश्च यजमानस्य चानात्मे संत्वायेति
मन्त्रवत्तपाऽऽत्मन इति फलादेशोऽपि युज्यते । तथा चाऽऽध्वर्यवसंज्ञा न

बाधिता सूत्रं च । तत्राधिकं प्रविष्टं न तु तद्धानिरधिकप्रवेशोऽङ्गीकृत एव बहुवच-
नेन यज्ञं व्याख्यास्याम इत्येतेन । पूर्वं पश्चाच्च होतुरधिकारे सति पत्नीति
पदं नानुवर्ततेत्याशङ्कां निरसितुं मन्त्रे परस्मैपदप्रयोगेऽपि विधावात्मनेपदं
दर्शितम् ।

तस्याः सयोक्त्रेऽञ्जलौ पूर्णपात्रमानयति ।

योक्त्रसहितेऽञ्जलौ पत्न्या उदकेन पूर्णं पात्रं पूर्णपात्रं निनयति रेचयति ।
अत्राऽऽध्वर्यवमित्येव गम्यते । अञ्जलौ पूर्णपात्रमानयतीति नात्र होतुर्निर्देशोऽस्ति ।
सूत्रेऽपि पूर्वं पत्नीत्यनुकृष्टमेव तेन होतेति विप्रकृष्टमग्रे होतुर्ग्रहणं च करिष्यति ।
तस्मादाध्वर्यवमिति भाष्यकारो मन्यते । हो(हौ)त्रे च स्वयं न होतुरुक्तवांस्तस्मा-
दप्यध्वर्यवेति । इयमत्र व्यवस्था बाह्वृच्ये सूत्रे होतुर्निनयनविधाने तेनैव कार्यमन्येन
याजुषेण हौत्रेऽध्वर्युणैवेति ।

समायुपेत्यानीयमाने जपति ।

आनीयमाने पूर्णपात्रे । अत्र जपतीति पूर्वं प्रकृतस्याध्वर्योः कर्तृत्वे प्राप्तेऽपि संनि-
धेलिङ्गस्य बलीयस्त्वान्मन्त्रलिङ्गात्पत्नी गम्यते । अत्र पत्नीत्यनुवृत्तावपि तत्सेति
तस्या उत्तरसूत्रे निर्देशो ज्ञापयति नियमार्थं सेति सैवेति । ततस्तु पूर्वसूत्रे योक्त्रे
विष्यते जपतीत्यनयोः पत्न्याः कर्तृत्वेऽपि निनयनकर्तुरनिर्दिष्टस्य मन्त्रवाचकत्वेन
प्रयोजककर्तृत्वमपरस्याः प्रयोज्यकर्तृत्वमिति पूर्वं व्याख्यात एवार्थो ज्ञापितः सूत्र-
कृताऽपीति सूत्रान्तरादृढीकृतोऽस्माभिः । ममेति मन्त्रान्तः ।

तत्सा निनीय मुखं विमृज्य यथार्थं गच्छति ।

सा पत्नी स्वाञ्जलिगतमुदकं भूमौ निनीयाऽऽर्द्धेण हस्तेन दक्षिणेनैव तस्यैवानादेशे
साधनत्वात् । मुखमार्जनं पत्नीसंस्कारत्वात्प्रतिपत्त्यावर्तते । अञ्जलौ निनयनमपि
तथैव मन्त्रलिङ्गेनाऽऽशीःप्रतिपादनान्मुखमार्जनमपि स्पष्टः स्वसंस्कारो वाक्यशेषाच्च
मुखं विमृष्टेऽवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति । यथार्थं गच्छति ब्राह्मणे योऽर्थो वाक्यश
उक्तस्तं प्राप्नोतीत्यर्थः । अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति वाक्यशेषः । तदुक्तं
बौधायनेन-अवभृथस्यैव रूपं कृत्वोत्तिष्ठतीति ब्राह्मणमिति । अवभृथस्येत्येतद्व्याख्याने-
नोक्तं मुखं विमृज्योत्थाय पुष्टिमती पशुमती यथार्थं गच्छतीति वैखानसेन । मुखं
विमृज्योत्तिष्ठति पुष्टिमती पशुमती प्रजावती गृहमेधिनी भूयासमितीत्यापस्तम्बेन । त
एतेऽर्था नानाशाखावाक्यशेषादेवावगम्यन्ते ।

घृतवन्तं कुलायिनमिति वेदः होता स्तृण-

न्नेति गार्हपत्यात्संततमाहवनीयान् ॥ १२ ॥

वाजिनमित्यन्तः । वेदस्याग्रे कर्मदर्शनाद्वैकदेशं संततिपर्याप्तं स्तृणीते वेदसंस्कारोऽयं द्वितीयानिर्देशात्तोऽप्यदृष्टार्थ एव । दृष्टस्यादर्शनान्मन्त्रे फलस्तवाच्च । गार्हपत्याद्गार्हपत्यमारभ्येति ख्यबलोपे पञ्चमी । आहवनीयादत्राऽऽहपूर्वत्वं ज्ञेयम् । कियन्ति वेदतृणानि स्तृणन्प्रसारयन्संततमविच्छिन्नमित्यर्थः । राजिरूपेणैव । अत्र हौत्रस्याऽऽध्वर्यवे प्रसङ्गेन ब्राह्मणे विधानात्तत्पाठानुसारेण स्वेनापि व्याख्यातं तावत्परित्यज्य होतृसूत्रे व्याख्यास्यते । तस्मादिदं न बाह्वृच्येन हौत्रेण विकल्पते किंतु याजुषे हौत्र एव संनिवेशो बाह्वृच्य उक्तं तु तेनानुष्ठाने ब्राह्ममेव । ऋग्वेदेन होता करोतीति स्वेनैवोक्तत्वात् ।

यथेतमध्वर्युरेत्य ।

अध्वर्युग्रहणं होतृव्यावृत्त्यर्थम् ।

जुह्वां द्विर्गृहीत्वा—

या सरस्वती यशोभगीना तस्यै ते स्वाहा या सरस्वती

वेशभगीना तस्यै ते स्वाहेति सारस्वतौ होमौ हुत्वा ।

सरस्वती देवता ययोस्तौ यथार्थनामानौ जुह्वाऽऽहवनीय इति । अत एवाऽऽज्यार्थान्ध्रुवाया इत्युक्तमेव । यद्यप्येतदादि दर्विहोमा एव तथाऽपि दर्शपूर्णमास-तन्त्रान्तर्गतानामनियमो दर्विहोमधर्माणामिति ज्ञापयति । अत्रैव द्विरित्याह प्राप्तमेव तेनेतरधर्मपरिसंख्येति उत्तरतउपचारो विहार इति सामान्यमेव ।

इन्द्रोऽपानस्य केह मनसो वेशा-

न्कुरु सुमनसः सजातान्स्वाहा ।

जुहोतीति शेषः ।

ऋषभं वाजिनं वयं पूर्णमासं यजामहे । स नो दोहताः सुवीर्यं रायस्पोषः सहस्रिणं प्राणाय सुराधसे पूर्णमासाय स्वाहेति पौर्णमास्याम् । अमावास्या सुभगा सुशेवा धेनुरिव भूय आप्यायमाना । सा नो दोहताः सुवीर्यं रायस्पोषः सहस्रिणमपानाय सुराधसेऽमावास्यायै स्वाहेत्यमावास्यायाः स्रुवेण पार्वणौ होमौ जुहोति ।

जुह्वाहवनीयोः संबन्धेन प्रवृत्तानां दर्विहोमधर्माणां निवृत्तिः स्रुवेणेत्यनेन । पार्वणौ पर्वणोरेवैकैकस्य समुदायस्य पौर्णमास्याख्यस्यामावास्याख्यस्य च कर्मणोऽङ्गभूतौ यथा पौर्णमासीसमुदायस्य वैमृधः । सप्तमीभ्यां निर्दिष्टौ समुदायौ तयोः क्रियमाणत्वात्साङ्गदर्शपूर्णमासयोः पर्वण्येव विधानाद्विशेषसंज्ञाविधानमेकैकपर्व-

कर्तव्यसमुदायाङ्गत्वस्यापनार्थं तेन न विकृतिषु प्राप्तिः । समुदायरूपाया विकृतेर-
भावादिति भावः । साधितं न्यायविद्भिः ।

पुरस्तात्स्विष्टकृत एके समामनन्ति ।

पार्वणौ विकल्पेते क्रमविशेषण ।

दश ते तनुवो यज्ञ यज्ञियास्ताः प्रीणानु यजमानो घृतेन ।
नारिष्ठयोः प्रशिषमीडमानो देवानां दैव्येऽपि यजमानोऽ-
मृतोऽभूत् । यं वां देवा अकल्पयन्नुर्जो भागश्च शतक्रतू ।
एतद्वां तेन प्रीणानि तेन तृप्यतमश्च हहौ । अहं देवानां
सुकृतामस्मि लोके ममेदमिष्टं न मिथुर्भवाति । अहं नारि-
ष्ठावनुयजामि विद्वान्यदाभ्यामिन्द्रो अदधाद्भागधेयम् ।
अदारसृद्भवत देव सोमास्मिन्यज्ञे मरुतो मृदता नः ।
मा नो विददभिभामो अशस्तिर्मा नो विदमृजना
द्वेष्याया । ब्रह्म प्रतिष्ठा मनसो ब्रह्म वाचो ब्रह्म
यज्ञानां हविषामाज्यस्य । अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं
यज्ञः पर्वाणि प्रतिरन्नेति कल्पयन्स्वाहाकृताहुतिरेतु
देवान् । सं ते मनसा मनः सं प्राणे प्राणं दधामि ते सं
व्याने समपानं दधामि ते । परिगृह्य यजमानोऽमृतोऽभूच्छं
न एधि द्विपदे शं चतुष्पदे स्वाहेति नारिष्ठाञ्जुहोति ॥ १३ ॥

षड्गृहीत्वा नारिष्ठसंज्ञकान्होमाञ्जुहोति । जुहोतिचोदितत्वात्स्वाहाकारेण जुहो-
तीति परिभाषणात्प्राचीनेषु पञ्चस्वपि स्वाहान्तेन होमः । षष्ठे तु पाठेनैवोक्तः स्वाहा-
कारो देवताप्रवृत्तिनिमित्तः शब्दस्तत्र त्रिष्वेव मन्त्रेषु नारिष्ठलिङ्गताऽन्येषु नानालिङ्गं
तथाऽपि पूर्वत्रयसहचरिताः सर्वे नारिष्ठा एव । केचिदत्रापि नारिष्ठविशेषणं देवसो-
ममरुतां ब्रह्मयज्ञवाक्यनःप्राणव्यानानामिच्छन्ति । अन्ते स्वाहाकारेऽपि नारिष्ठानिति
बहुवचनात् । यत्र मन्त्रगणेन कर्म चोद्यते प्रतिमन्त्रं तत्र जुहुयादिति वक्ष्यमाणत्वाच्च
प्रतिमन्त्रं होमः ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां

प्रयोगवैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने पञ्चमः पटलः ॥ ५ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ।

अष्टाभिंशद्वृत्कृत्वो गृहीत्वा —

इष्टेभ्यः स्वाहा वषट्निष्टेभ्यः स्वाहा भेषजं दुरिष्ट्यै स्वाहा
निष्कृत्यै स्वाहा निर्ऋत्यै स्वाहा दौराध्यै स्वाहा दैवी-
भ्यस्तनूभ्यः स्वाहर्ध्यै स्वाहा समृद्ध्यै स्वाहा ।

एते स्वाहान्ता नव मन्त्राः शाखान्तरीयाः । तत्र निर्ऋतिनिष्कृत्योरुदक-
स्पर्शः स्मार्तः ।

अयाश्चाग्नेऽस्य न भिशस्तीश्च सत्यमिच्छमया असि ।
अयसा मनसा धृतोऽयसा हव्यमूहिषेऽया नो धेहि
भेषजं स्वाहेमं मे वरुण तत्त्वा यामि त्वं नो अग्ने
स त्वं नो अग्ने त्वमग्ने अयाऽसि प्रजापते भूर्भुवः
सुवरिति व्याहृतिभिर्जुहोत्येकैकशः समस्ताभिश्च ।

अयं *स्वाहाकारान्तो यत्पाकत्रेति चरमश्च स्वाहान्तौ पठितौ । इष्टादिस्पष्टा नव
देवता दशमेऽया अग्निः । इमं मे वरुणेति मन्त्र ऋग्वरुणो देवता, तत्त्वा यामीत्यपि
तथैव । त्वं नो अग्ने स त्वं नो अग्ने इति द्वे, अग्नीवरुणौ देवता । त्वमग्ने अयाऽसी-
त्यग्निः । प्रजापते न त्वदिति प्रजापतिः । एते षण्मन्त्राः प्रतीकोपात्ताः । तस्यां शाखाया-
मन्यत्र पठितानामत्रापि पाठप्रदर्शनार्थमेव प्रतीकेन पठिताः । तथैव सूत्रकृता शाखा-
न्तरीयपाठ एव दर्शितः । तत्राऽऽद्यन्तमन्त्रयोः स्वाहापाठ एव मध्येऽनुषङ्गार्थः । यथा
ऋताषाड्ऋतधामेत्याद्यन्तयोः स इदमिति पठ्यते । भूरादि पठित्वा संदेहनिवृत्त्यर्थमे-
कैकशः समस्ताभिश्चेत्युक्तं तत्र व्याहृतिभिरित्यत्र बहुवचनात्प्रत्येकं मन्त्रता सिद्धैक-
मन्त्राणि कर्माणीति परिभाषया तथाऽपि समस्तायां व्यस्तता न लभ्येतेति द्वयमु-
क्तम् । अन्यादिदेवताः ।

आश्रावितमत्याश्रावितं वषट्कृतमत्यनूक्तं च यज्ञे ।
अतिरिक्तं कर्मणो यच्च हीनं यज्ञः पर्वाणि
प्रतिरन्नेति कल्पयन्स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

यज्ञो देवाः ।

अनाज्ञातं यदाज्ञातं यज्ञस्य क्रियते मिथु । अग्ने तदस्य
कल्पय त्वं हि वेत्थ यथातथं स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

■ इदं पदमसंबद्धम् ।

अग्निर्देवाः ।

अतिरिक्तं न्यूने जुहोमि न्यूनमतिरिक्ते जुहोमि ।
समं समे जुहोमि स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

देवाः ।

यदकर्म यन्नाकर्म यदत्यगाम यन्नात्यगाम यदत्यरी-
रिचाम यन्नात्यरीरिचाम । तत्त्वं विष्णो यज्ञे
यज्ञं प्रतिष्ठापय स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

विष्णुर्देवाः ।

यत्प्रमत्तान्तरगाम किञ्चिदस्मिन्यज्ञे मन्त्रतः कर्मतो
वा । अनयाऽऽहुत्या तच्छ्रमयामि सर्वं तृप्यन्तु
देवा हविषो घृतस्य स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

देवाः ।

ब्रह्म प्रतिष्ठा मनस इत्येषा ।

ब्रह्मयज्ञो देवाः । ऋगन्यत्र पठिता ग्राह्येत्यर्थः । तस्यां शाखायामन्यत्र पाठादेव-
मुक्तम् ।

ततं म आपस्तदुतायते पुनः स्वादिष्टार्थीतिरुचथाय शस्यते ।
अयं समुद्र उत विश्वभेषजः स्वाहा कृतस्य समुत्प्लुतर्भुवः ।

ऋमवः ।

उद्वयं तमसस्पर्युदु त्यं चित्रम् ।

इत्यपि प्रतीकेन द्वे सूर्यो द्वयोः ।

यद्वो देवा अतिपादयानि वाचा चित्प्रयतं
देवहेडनम् । अरायो अस्मां अभि-
दुच्छुनायतेऽन्यत्रास्मन्मरुतस्तं निधेतन ।

देवा मरुतः ।

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । मघव-
च्छग्धि तव तन्न ऊतये विद्विषो विमृधो जहि ।

मघवानिन्द्रः ।

स्तस्तिदा विशस्पतिर्दृष्ट्रहा विमृधो वशी ।
वृषेन्द्रः पुर एतु नः स्वस्तिदा अभयंकरः ।

वृत्रहेन्द्रः ।

आभिगीर्भिर्भयदतो न ऊनमाप्यायय हरिवो वर्धमानः । यदा
स्तोतृभ्यो महि मोत्रा रुजासि भूयिष्ठभाजो अथ ते स्याप ।

हरिवानिन्द्रः ।

अव ते हेड उदुत्तमम् ।

द्वे प्रतीकेन पूर्वो द्वयोः ।

पुरुषसंमितो यज्ञो यज्ञः पुरुषसंमितः । अग्रे तदस्य कल्पय
त्व२ हि वेत्थ यथातथ२ स्वाहाकृताहुतिरेतु देवान् ।

अग्निर्देवाः ।

यत्पाकत्रा मनसा दीनदक्षा न यज्ञस्य मन्वते मर्त्तासः । अग्निष्ट-
द्धोता ऋतुविद्विजानन्यजिष्ठो देवा२ ऋतुशो यजाति ।

अग्निर्देवाः ।

स्वाहेति जुह्वाऽऽहवनीयेऽध्वर्युः ॥ १४ ॥

सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोति ।

सर्वप्रायश्चित्तसंज्ञकान्होमान् । अथ वा सर्वप्रायश्चित्तानि विच्छिन्नसंधानरूपाणि
होमकर्माणि जुहोति । अत्र परिभाषाप्राप्तानामनुवादोऽन्यपरिभाषितदर्विहोमधर्म-
निवृत्त्यर्थम् । तथा हि आपस्तम्बेन जुह्वा स्तुवेण वा सर्वप्रायश्चित्तानि जुहोतीत्युक्तम् ।
तन्निवृत्त्यर्थं जुहोति जुह्वैव । आहवनीयग्रहणमन्यधर्मपरिसंख्यार्थम् । अध्वर्युग्रहणं
ब्रह्मनिवृत्त्यर्थम् । आश्वलायनेन प्रायश्चित्तेषु जुहोतीति चोद्यमाने ब्रह्माणं प्रतीयादि-
त्युक्तम् । जुह्वाहवनीयाध्वर्युव्यतिरिक्तानां साधनानां दर्विहोमत्वेन प्राप्तानां प्रायश्चि-
तेषु निवृत्तिः । केषां, समिदाधानमग्नेनाऽऽहवनीयं दक्षिणतोऽतिक्रमणं तिष्ठन्निति च
निवर्तते । अत्र स्वशाखायां पठितानि सर्वप्रायश्चित्तानि वैकल्पिकान्येतैर्ज्ञेयानि ।
तानि तु ब्रह्म प्रतिष्ठेत्ययमाच्छिद्रिकोऽनुवाकः । वैखानसेनासौ सर्वप्रायश्चित्तत्वेन
गृहीतः । आहवनीयं गत्वा जुह्वा स्तुवेण वा ब्रह्म प्रतिष्ठेत्येषोऽनुवाको यदकर्मेत्याद्यु-
क्तोक्तं सर्वप्रायश्चित्ताहुतीर्जुहोतीति । तस्मादनुवाक एव सर्वप्रायश्चित्तार्थोऽन्यथा न
विनियोगः स्यात् ।

ध्रुवामाप्याय ।

चतुर्गृहीतस्य पञ्चगृहीतस्य षड्गृहीतस्य वा न व्ययोऽस्ति तथाऽपि वचनादाप्या-
नं समिष्टयजुरर्थम् ।

देवा गातुविद इत्यन्तर्वेद्यूर्ध्वस्तिष्ठन्ध्रुव-
याऽऽहवनीये त्रीणि समिष्टयजूंषि जुहोति ।

दर्विहोमत्वेन प्राप्तानां धर्माणां निवृत्तिर्विशेषणैः क्रियते । वाते धाः स्वाहेति मन्त्रान्तः । ऊर्ध्वग्रहणमार्जवार्थं तिष्ठन्यथा वक्रो न भवेत् । स्पष्टमन्यत् । समिष्टयजुर्नाम-
कानि होमकर्माणि जुहोति । अत्र मन्त्रगणेन कर्म चोद्यते यत्प्रातिमन्त्रं तत्र जुहुया-
दिति परिभाषितत्वान्मन्त्रत्रयेणाऽऽहुतित्रयं प्राप्तं तथैव मन्त्रविभागेन भरद्वाजेनापि
दर्शितम् । तथा च त्रित्वे प्राप्तेऽपि + तथाऽपि पुनर्वचनं स(नात्स)कलस्य
मन्त्रस्याऽऽवृत्त्या त्रीणि जुहोति । कुतः, वात एव यज्ञप्रतिष्ठादर्शनाद्वाते धाः स्वाहे-
त्यन्तस्यैकमन्त्रताऽवगम्यते तस्मादावृत्तिरित्येतैरनाभिधानाच्च । मध्यमे स्वाहाकारे बर्हि-
रनुप्रहरतीत्यविशेषेण त्रिःस्वाहाकारता मन्त्रेऽन्ते च । तथैवाऽऽपस्तम्बेन सर्वेण
मन्त्रेण सकृदेव होमो विहितोऽतो वाते धाः स्वाहेत्येक एव मन्त्रः । ब्राह्मणमपि वाते
धा इत्यन्तमेव मन्त्रं सर्वं प्रतिपादयति—‘धाताद्वा अध्वर्युर्यज्ञं प्रयुङ्क्ते । देवा गातु-
विदो गातुं कित्वा गातुमितेत्याह । यत एव यज्ञं प्रयुङ्क्ते । तदेनं प्रतिष्ठापयति’
इति । वाते धा इत्यन्ते खलु वातपदं प्रयुज्यते । तस्मान्नैकपक्षे विमक्तो मन्त्रः ।
एवं द्विपक्षेऽपि ज्ञेयम् । ननु तथाऽपि कथमावृत्तिनिवृत्तिरिति चेत् । उत्तरसूत्रादिति
ब्रूमैः संततं विग्राहं वा [इति] ।

एकं द्वे त्रीणि वा संततम् ।

संततं देवा गातुविद इति मन्त्रारम्भेण सहाऽऽज्यधारया संततया स्वाहाका-
रपर्यन्तमेकमेव जुहोति । द्वे वा त्रीणि वा तथैव ।

विग्राहं वा ।

पूर्वसूत्रानर्थक्यं मा भूदिति भरद्वाजोक्तसंग्रहार्थं तत्रैव विकल्पः । त्रीणि मन्त्रवि-
ग्राहेण प्रतिस्वाहाकारं त्रीण्येव जुहुयात् । यदि विग्राहमिति धाराविच्छेदेन वेति
व्याख्यायेत तदाऽत्रत्येन त्रीणीत्यनेनार्थस्य वैकल्पिकस्य सिद्धौ पूर्वसूत्रे तु त्रीणीत्य-
नर्थकम् । अथात्रैव त्रिषु स्वाहाकारेष्विति व्याख्यायेत तदा त्वेकं द्वे इत्यनयोरसंबन्धः
स्यात् । तस्मात्पूर्वसूत्रेणैव संबन्धः । त्रीणीत्यनेनैव संबध्यते । संतते संतते स्वाहाकारधारे
यत्र तत्संततं विग्राहं वाऽत्र पक्षे प्राप्तावृत्तिविग्रहणं च स्वाभाविकमनुज्ञातम् । यद्यत्र
त्रीणीति न क्रियेत तदैकं द्वे इत्येताभ्यां प्रसंततनियमः संबध्यते तन्मा सूत्रीणीत्यने-
नैव संबध्यतामित्येवमर्थं पुनर्ग्रहणम् । ननु तर्हि प्रथमं त्रीणीति सूत्रं माऽस्त्विति चेत् ।
न । तदा ह्येकमित्यादित्रयेण संबध्येत पुनर्ग्रहणसामर्थ्यात्तेनैव ।

द्वेष्यस्य न्यञ्चं विच्छिनत्ति वा ।

+ तथाऽपीत्यधिकम् ।

१ ठ. द्वितीयपं । २ ण. 'त्तिरि' । ३ ण. 'मः । ए' । ४ ण. 'संतं विग्राहं वा । सं' ।
५ क. ग. व. छ. ट. ठ. ण. 'वैपूर्वसू' । ६ ण. 'ते स्वा' । ७ ग. 'सावतिवि' । ८ ग. च. ठ.
'नैवम् । द्वे' ।

न्यञ्चमिति पुंलिङ्गे होममिति विशेष्यं ज्ञेयम् । उच्चप्रदेश आहुतिमारभ्य नीचया समाप्तिः । विच्छेद आहुतिमध्ये तद्वेष्यस्य भवेन्न यजमानस्येत्यर्थः ।

यं कामयेत प्रमायुकः स्यादिति जिह्वास्तिष्ठजुहुयात् ।

यं यजमानं प्रमायुकं मरणधर्माणमत्रापि पूर्ववत्तथा न जुहुयादित्यर्थः । जिह्वो वक्रः ।

मध्यमे स्वाहाकारे *बर्हिरनुप्रहरति ।

एकं यदा तदाऽपि मध्यमे द्वे यदा तदा प्रथममन्त्रावृत्तौ मध्यमे स्वाहाकारे, एवं त्रीण्यत्र प्रथमावृत्तावेवेति ज्ञेयम् । बर्हिरिति जात्यभिप्रायेण सर्वं, व्यक्त्यभिप्रायेणैकैव दर्भनाडिका ।

बर्हिर्मुष्टिं वा ।

मुष्टिमात्रम् ।

हुते वाऽनुप्रहरति ।

अन्तिमे स्वाहाकारे हुतेऽनुप्रहरति—

प्रहृत्य वाऽभिजुहुयात् ।

प्रथमं प्रहृत्य पश्चाद्यथासंख्यं जुहुयादपि उपरि ।

यदि यजमानः प्रवसेत्प्रजापतेर्विभाश्राम लोक इति

ध्रुवायां यजमानभागवधाय सह समिष्टयजुषा जुहुयात् ।

यजमानेनेत्यन्तः । अवधान एव मन्त्रो लिङ्गात् । होमो हि समिष्टयजुर्मन्त्रेण मन्त्र-
द्वयस्य युगपदसंभवाच्च । वातायेदम् । अग्नेऽदब्धायो इति याजमानम् । दिवः स्वीळ
इति च । न बर्हिर्होमेन संबध्यतेऽनुप्रहरणेन प्रतिपत्तिमात्रं भवति ।

अभिस्तृणीहि परिधेहि वेदिं जारिं मा हिंसीरमुया

शयाना । होतृषदनाहरिताः सुवर्णा निष्का इमे

यजमानस्य ब्रध्न इति होतृषदनैर्वेदिमभिस्तृणाति ।

होतुरासनदर्भैर्वेदिं छादयति । आधान्यान्मन्त्रे प्रतिपादितानामुपयुक्तत्वाद्दर्भाणां
वेदेश्च द्वितीयानिर्देशाच्चोभयोः परस्परेण संस्कारः ।

पोषाय न इत्यग्रेणाऽऽहवनीयं प्रणीताः पर्याहृत्य यो

वोऽयौक्षीत्स वो विमुञ्चत्वित्यन्तर्वेदि विमुञ्चति ।

प्रणीताः । स्पष्टमन्यत् । सदसि सन्मे भूया इत्यादि याजमानं संस्थाजपान्तम् ।

ब्रह्मा च स्वभागं प्राश्याऽऽचम्य समिधमाधाय यथेतं गच्छति ।

* बर्हिरनुप्रहरतीति घ. संज्ञके पुस्तके नास्ति ।

यं देवा मनुष्येषूपवेषमधारयन् । ये अस्मदपचेतसस्तानस्म-
भ्यमिहा कुरु । उपवेषोप विद्धि नः मजां पुष्टिमथो
धनम् । द्विपदो नश्चतुष्पदो ध्रुवाननपगान्कुर्वित्युपवेषमादाय ।

द्राम्यामादानम् ।

योपवेषे शुक्साऽमुमृच्छतु यं द्विष्म इत्युत्करे निखनेन्निरस्येद्वा ।

खात्वा स्थापयेत्त्यजेद्वा ।

निरमुं नुद ओकसः सपत्नो यः पृतन्यति । निर्बाध्येन
हविषेन्द्र एणं पराशरीत् । इहि तिस्रः परावत इहि
पञ्चजनाः अति । इहि तिस्रोऽतिरोचना यावत्सूर्यो
असद्विवि । परमां त्वा परावतमिन्द्रो नयतु वृत्रहा ।
यतो न पुनरायसि शश्वतीभ्यः समाभ्यः । इतोऽसा-
नवधिष्णामुमिति यं द्वेष्टि तस्य वधं मनसा ध्यायत्यव-
सृष्टः परापत शरो ब्रह्मसंशित इति वाऽप उपस्पृश्य ।

नित्य एव कल्पोऽभिचरन्नित्यनभिधानात् । असौ पाप्मेति नाम प्रथमं द्वेष्यस्य
वा । यद्यस्ति तथाऽमुमत्र द्वितीयान्तं पाप्मनो द्वेष्यस्य वा मन्त्रान्ते ध्यायेत् । केचि-
न्ध्यानमाभिचारे विधेयमापस्तम्बे दर्शनादित्याचक्षते ।

कस्त्वा युनक्ति स त्वा विमुञ्चत्विति यज्ञं विमुञ्चति ।

तस्य व्याख्यानमेवाऽऽह—

सर्वमनुवीक्षते ।

सर्वं विहाररूपं यज्ञमनुवीक्षते । अयमेव विमोक इत्यर्थः ।

यानि धर्मे कपालानीति कपालानि ।

विमुञ्चतामिति मन्त्रान्तः । पूर्वपरे च विमोकः कपालानाम् ।

इति संतिष्ठेते दर्शपूर्णमासौ ।

संस्थितायां पौर्णमास्याम् ॥ १५ ॥

पौर्णमासीयागे ब्राह्मणतर्पणान्ते सति ।

वैमृधस्य तन्त्रं प्रक्रमयति ।

पौर्णमासीसमुदायस्याङ्गं वैमृधो न तु प्रत्येकाङ्गता तेन विकृतौ समुदायधर्मानिति-
देशात् विकृत्यर्थता वैमृधस्येति भावः । न्यायविद्भिः प्रपञ्चितमेवं वैमृधेष्टेः कर्मण
इन्द्रो वैमृधो देवता यस्य कर्मणो वैमृधो देवता । साऽस्य देवतेति तद्वितान्तत्वाच्चा-
म-

धेयमभेदेन वा देवताहविषोर्विशिष्टदेवतौकर्मकेषु (?) गुणैर्नैव व्यपदेशो न विशिष्टेन तद्धितानुत्पत्तेर्विशिष्टात्प्रत्येकं विभक्तौ त्विन्द्रो वैमृध इति देवताद्वयेन कर्मद्वयमापद्येत, कर्मधारयात्प्रत्ययोत्पत्तिर्न भवति । विशिष्टदेवतासु विशेष्यं पूर्वं निर्दिश्यते विशेषण-मनन्तरं तेन क्रमेण समासे त्वसाधुता । विशेषणं पूर्वमिति पाणिनिस्मृतेः । विशेषणस्य पूर्वभावित्वे वैमृधेन्द्र इति प्रातिपदिकं देवतान्तरवाचकं स्याद्देवताभिधाने क्रमस्य विवक्षितत्वाच्छब्देन देवतासमवायात् । तदुक्तं वार्तिकाचार्यैः—

‘ शब्देन देवतायागे समवैति न रूपतः ’ इति ।

अत एवाग्नीन्द्राविन्द्राग्नी वेति देवताभेदेन विकृतौ विकल्पयन्ति । तस्मान्न समास-विशिष्टदेवताप्रातिपदिकयोर्गुणैर्नैव व्यवहारो वैश्वानरमित्यादौ नापि तद्धितेन हविः-संबन्धो विष्णवे शिपिविष्टायाग्नये वैश्वानरायेन्द्राय वैमृधायेत्यादि दृश्यते । प्रकृते तु वैमृधः पूर्णमासेऽनुनिर्वाप्यो भवति । तेन पूर्णमासः सेन्द्र इति नायमुत्पत्तिविधिः किंतु शास्त्रान्तरप्राप्तस्यानुवादः । अर्थवादेन सेन्द्रत्वसंपादनाय विधिं दर्शयिष्यति । प्रकृतेऽनुवादमात्रेण प्राप्तेन गुणनाम्ना व्यवहरति सूत्रकृत् । तन्त्रं साङ्गं कर्म प्रक्रमयति स्वार्थे णिच् । प्रपूर्वकोऽकर्मको वा प्रादुर्भावार्थः । तस्माद्धेतुमिति णिच् । प्रादुर्भावयतीत्यर्थः ।

तस्यैन्द्राग्नेन कल्पो व्याख्यातः ।

कल्पो विधानमनुष्ठानम् । व्याख्यातो दर्शितः । कथं, तत्राऽऽहैन्द्राग्नेन । नोपदेशे-नापि त्वतिदेशेन । ऐन्द्राग्नेन दार्शिकेन कर्मणा समानानुष्ठान इत्यर्थः । वक्ष्यत्यग्रे प्रकृति-विकृतिमावं तत्र प्रतिदैवतैकदेश इत्यैन्द्राग्नविकारो न त्वाग्नेयविकार इति भावः ।

पञ्चदश सामिधेन्यः सप्तदश वा ।

विकृतौ विकल्पे पूर्वपक्षयित्वोक्तमविकल्पो वेति वक्ष्यमाणमत्र मा मूदिति तदर्थमत्र वचनम् ।

निर्वपणकाल इन्द्राय वैमृधाय प्रभूतान्त्रीहीभिर्वपति ।

अन्वाधानादि वेदं वेदिपरिस्तरणं कर्मणे यज्ञस्य सद्ने पात्राणि प्रसृज्यादि कृत्वा यदा निर्वापकालः प्रकृत्यनुष्ठाने यत्र प्राप्तस्तस्मिन्नित्यर्थः । देवस्य त्वेत्यादिने-न्द्राय वैमृधाय जुष्टं निर्वपामीति निर्वपति प्रभूतान्वहून्परिपूर्णमुष्ट्यास्तथाऽन्वावापेन प्रभूतत्वं संपादनयाम् ।

दक्षिणाकाले यथाशक्ति दक्षिणां ददाति ।

नान्वाहार्यः । सुवर्णं गुञ्जादिमानेन । न पार्वणहोमः ।

तत्र याथाकामी प्रक्रमे ।

विकल्पेनायं न तु तदकरणे वैगुण्यम् । पौर्णमासयागस्याधिकगुणतैव परमनुष्ठानात् ॥ तत्रोपक्रान्तस्य न त्याग इति प्रथमारम्भे यथा कामना भवति गुणाधिक्याय मया कार्ये इति चेत्तदा यावद्दर्शपूर्णमासानुष्ठानं तावत्कर्तव्य एव । कुतः, न ह्येकस्यां शाखायां विकल्पः श्रूयतेऽस्मच्छाखायां तु नित्य एव तदनुसारेणोपक्रान्तेन त्यागः । आरब्ध-
बाधात् । यदि शाखान्तरे तु निषेधस्तदनुसारेण न क्रियते तदा चानारब्ध उत्तरमारम्भो न कार्यः । अङ्गीकृतशाखप्रामाण्यत्यागप्रसङ्गात् । तस्मात्प्रथमत एवैकं शाखं प्रमा-
णत्वेन स्वीकृतं तस्याप्यप्रामाण्यापादनं न कार्यमिति भावः ।

प्रक्रमात्तु नियम्यते ।

उक्ताभिप्रायेण नियमः ।

एवं दर्शपूर्णमासौ साङ्गौ व्याख्याय गुणभेदनिबन्धनप्रयोगभेदान्दर्शपूर्णमाससंस्था-
विशेषान्व्याख्यातुं प्रतिजानीते—

दर्शपूर्णमासयोः काम्यान्कल्पान्व्याख्यास्यामः ।

कर्मान्तरत्वशङ्कानिरासार्थं प्रतिज्ञा ।

अनेन दर्शपूर्णमासाभ्यामृद्धिकामो यजेत ।

अनेन वक्ष्यमाणेन गुणविकारेणोपलक्षितदर्शपूर्णमासाभ्यामृद्धिः संपत्तकामः ।
दर्शपूर्णमासशब्दसामानाधिकरण्येन नेयं विकृतिरपि तु गुणविकृतौ दर्शपूर्णमासावेव
शब्दान्तरादिभिः कर्मभेदाभावादिति भावः ।

प्रयोगमाह—

द्वे पौर्णमास्यौ यजेत द्वे अमावास्ये ।

यजेतेत्युभयत्र । प्राप्तयोरनुवादेनौम्यासौ विधीयते । दाक्षायणयज्ञे स्पष्टमुक्तं
पूर्वेद्युर्यजेत वेदिमेव तत्करोति यद्वत्सानपाकरोति सदोहविधाने एव संमिनोति यद्य-
जत इति तद्वदत्रापि द्वे अभ्यस्ते एकः पञ्चदश्यामुपक्रान्तो यागो यथाप्रकृति प्रति-
पदि समापनीयः पुनः प्रतिपदि प्रारब्धो द्वितीयायां समापनीय आगन्तुकस्यान्ते निवे-
शात् । ततः परं नित्यावेव दर्शपूर्णमासौ कार्यौ । काम्यस्य गुणस्याभ्यासलक्षणस्यानु-
ष्ठितत्वात् । तत्रायं प्रयोगः—अभ्यस्ताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यामृद्धिकामो यक्ष्य इति

संकल्पः प्रथमः । सद्यस्काळपौर्णमासीवदनुष्ठाय ब्राह्मणभोजनान्ते पुनरन्वाधानादि प्रतिपदि द्वितीयायां यागसमाप्तिः । अस्ति चेद्वैमृधस्तमपि कुर्यात् । साम्यासस्यैवाङ्गं सकृदेव तस्य पौर्णमासशब्दवाच्यत्वाभावात् । असंनयतोऽमावास्यायामपि तथैव संनयतश्च । इमामूर्जं पञ्चदशीमित्याद्यविकृतं सर्वं पार्वणहोमौ च ।

अत्र प्रयोगान्तरं दर्शयति—

यः कामयेतधर्नुयामित्येकेषां पौर्णमासीमेव यजेत ।

शाखान्तरे वाक्यं यः कामयेतधर्नुयामिति स पौर्णमासीमेव यजेतेत्यर्थः । तदुक्तमाप-
स्तम्बेन—यः कामयेतधर्नुयामित्युक्त्वा हैकामेव यजेतेति । पौर्णमासीमभ्यस्तां प्रक्रान्ता-
मेव, अमावास्यां तु नित्यवदेव कुर्यादित्यर्थः ।

भ्रातृव्यवान्नामावास्यां अवरार्धं व्यव्रार्धं वा
यजेत संक्रामे संक्रामे वज्रं भ्रातृव्याय प्रहरति ।

ब्राह्मणानुकरणमेतद्वाक्यं सार्थवादं पठितं कामादिपदामावेन कथं फलमत्रावगन्त-
व्यमिति शङ्कानिराकरणार्थं, कामपदामावेऽपि अप्राप्ते प्रधाने फलमङ्गी क्रियतेऽर्थवादेन
यस्य यजमानस्य वैरिणः प्रतिफलाः सन्ति तेनायं यागः कार्य इत्युक्तेर्वैरिणामपनयो
भवतीति गम्यते । कथमित्यपेक्षायां भ्रातृव्याय संक्रामे [संक्रामेऽ] मावास्याया अति-
क्रमेऽतिक्रमे तदेव वज्ररूपं प्रहृतं भवतीत्यर्थः । तस्मादमावास्यां न कुर्यात् ।
अत्रापि पौर्णमासी साम्यासैव । भ्रातृव्यं हन्तुकामः ससंक्रामया साम्यासया पौर्ण-
मास्या यक्ष्य इति संकल्पः । व्यव्रार्धं द्वे अवरे यस्मिन्नर्धे स्थाने यस्यामिति क्रिया-
विशेषणम् । अवरशब्दो न्यूनवाची । अर्धशब्दः स्थानवाची । ससंक्रामे द्वे अभ्यस्ते
न्यूने यस्मिन्स्थाने अधिकं कार्यं न न्यूनमित्यर्थः । एवं व्यधिकं न तु त्रिभ्यो न्यून-
मित्यपि ज्ञेयम् ।

अग्नीषोमीयाणि प्रधानानि स्युर्भ्रातृ-
व्यवतोऽभिचरतस्तितीरितो वा ।

पर्वद्वयेऽपि यानि यानि प्रधानानि पुरोडाशाज्यसांनार्यरूपाणि तानि यानि
यावन्ति यस्य यत्र पर्वणि तानि तावन्ति तस्य तस्मिन्पर्वणि सर्वाण्यग्नीषोमदेवता-
कान्येव भवन्तीत्यर्थः । अमावास्यायां पौर्णमास्यां चेत्युक्तमापस्तम्बेन । अग्निदेवताकं
गुणं बाधित्वाऽग्नीषोमाभ्यां जुष्टमभिचारयामीत्यादयोऽन्नादो भूयासं विरुज्य प्राशित्रं
चतुर्धाकरणमेव ज्ञेयम् । अग्नीषोमयोरहं देवयज्ययेन्द्रियाव्यन्नाद इत्याद्यमावास्यायां
ज्ञेयम् । कपालोपधानं प्राकृतमेव । भ्रातृव्यवत इति पूर्ववत् । अभिचरतः परं हन्तु-

कामः । तितीरिषत इत्यत्रेदञ्चान्दसः । तर्तुमिच्छति विपदं व्याध्यादिकां तस्येत्यर्थः । अभिचारशब्दसामर्थ्यादेव परमरणकामना सिध्यति । तितीरिषत इत्यत्रेच्छार्थेन सन्प्रत्ययेनैव कामना ।

साकंप्रस्थायीयेन पशुकामो यजेत ।

साकंप्रस्थायीयलक्षणगुणवता दर्शसारव्येत कर्मणा यजेत । अत्राप्रसिद्धा गुण-
स्येदं कर्मनामधेयमित्यथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरिति वज्रामभेदात्कर्मभेदमाशङ्क्य
परिद्वितं गुणप्रसिद्धिं दर्शयद्भिर्जैमिनीयैः । साकं कुम्भीभिः प्रस्थानेन यागो विधीय-
तेऽत्रातो नामधेयान्तरात्कर्मन्तरमिति ।

प्रयोगमाह—

बहवः सायं दोहा भवन्ति बहवः प्रातर्दोहास्तैरनन्तरं दोहो यजेत ।

अमावास्याविकारत्वमेव । तत्र नित्यं सांनार्यदर्शनात्सामान्येन न पौर्णमासी-
विकारत्वे दाक्षायणयज्ञस्य विकृतसांनार्यगुणस्य न विकारः, तर्हि (नहि) भिक्षुभिर्भुं-
याचत इति न्यायात्, इत्यभिप्रायेणोक्तम् । स्पष्टमाचष्टाऽऽपस्तम्बः—अमावास्या
विक्रियत इति । बहुत्वं त्रित्वे पर्यवस्यति तथाऽपि तथेष्टं चेत्त्रयो दोहा यवन्तीत्येव
ब्रूयात्तस्माच्चतुःप्रभृत्यपि दोहा अनुज्ञायन्ते यावता होमः कर्तुं शक्यते । अत्रै-
कैकस्य दोहस्यार्थे षट्षड्वत्सानपाकृत्यैकयैव शाखया शाखापवित्रमेकमेव ।
सकृन्निरुद्ध विभज्य तेषु कुम्भीरधिश्चरति एवं यानि विभवन्यङ्गानि तानि सकृत् ।
अविभवन्यावर्तन्ते । संक्षालननिनयनान्तं दोहमेकैकस्यां करोति । ततः परमङ्गान्युद्वा-
सनान्तानि पदार्थानुसमयेनैवं सायं दोहान्संपाद्य तैर्दोहैर्दोहकर्मसमाप्त्यनन्तरं सायं
यजेत । अत्र प्रधानस्यापकर्षे पूर्वाङ्गाण्यपकृष्यन्ते यानि तन्त्रेण क्रियन्त आज्यभागा-
न्तान्यारादुपकाराणि यानि च संनिपत्योपकाराण्यपि तन्त्रेणानुष्ठेयानि वेदिकरणस्तर-
णादीनि यानि केवलं प्रातर्दोहार्थानि तेषां नापकर्षस्तेषां क्रमभङ्गमात्रं सोद्वा प्रधान-
संनिधाने वाऽनुष्ठानम् । तथा चायं प्रयोगः—अग्निहोत्रोच्छेषाभ्यातश्चनान्ते परिस्तर-
णान्ते कर्मणे वां यज्ञस्य सद्ने पात्राणि प्रयूनक्त्यौषधप्रातर्दोहपात्रान्वाहार्यस्थाली-
वर्जं जुह्वासादनानन्तरं महत औदुम्बरान्यावन्तो दोहास्तावतश्चमसान्प्रयूनक्ति तेषां जुहू-
वत्कल्पः संमार्गे वाजिनं त्वेति विकृतत्वात् । ब्रह्मवरणादि प्रणीताप्रणयनं प्रोक्षणीः
संस्कृत्योत्तानानि पात्राणि प्रसूतः प्रोक्षति यजमानवाग्विसर्गः । उत्तरपरिग्राहादीनि
कर्माण्याज्यस्थालीमासाद्येत्येतदन्ते दक्षिणश्रोण्यां कुम्भीरासाद्याऽऽज्यभागान्ते, आवाहने
तु अग्निमग्नआवह, सोममावह, इन्द्रं महेन्द्रं वाऽऽवहाग्निमावहेन्द्रं महेन्द्रं वाऽऽवहे-

त्यादिकमविकृतम् । इन्द्रस्य मध्ये व्यवधानं देवतान्तरेणेति पुनरावाहनमिति न्यायः । आज्यभागान्ते कुम्भीभिः सह दक्षिणाऽतिक्रामन्निन्द्राय महेन्द्राय वाऽनुब्रूहीति संप्रेष्यति । चमसान्नेनाऽऽहवनीयं परिकर्मिण आनयन्ति । यावत्यः कुम्भ्यः स्युस्तावन्तो ब्राह्मणा उपवीतिनश्चमसानादायैकमध्वर्युरादाय तेषु कुम्भीरानीयाऽऽश्रावणादि चमसैर्जुहति । तत्राध्वर्योराहुतिमन्वन्ये जुहति सर्वहुतं, स्विष्टकृदक्षश्च न विद्यन्त इत्यापस्तम्बोक्तेश्च । ततो विरम्य श्वोभूते प्रातर्दोहपात्रैः सहौषधपात्राणि प्रयुज्य निर्वापादि प्रोक्ष्य प्रातर्दोहकाले पूर्ववद्दोहान्दुग्ध्वाऽप्यलेपं बर्हिषि निनीयाऽऽग्नेयेन प्रचर्य पूर्ववद्दोहैः प्रचरन्ति । तत आग्नेयात्स्विष्टकृदिडाद्यविकृतं ब्राह्मणभोजनान्तम् ।

प्रकारान्तरेणास्यैव प्रयोगमाह—

अपि वा यथाऽमावास्यायां हविर्दुहन्त्येवं दुग्ध्वाऽऽतच्य निदध्याद्यत्प्रातः स्यात्तच्छृतं कुर्यात्पात्रसंसादनकाले यथार्थं पात्राणि प्रयुनक्ति जुहुःश्वौदुम्बरान्महतश्चमसांस्तेषां जुहा कल्पो व्याख्यातः ।

अत्र पक्षे नापकर्षो यागस्य सायं दोहान्वहन्दुह्यात्तत्पृथक्पृथग्दधि कृत्वा प्रातर्दोहांश्चापि तथैव दोहकाले सायंप्रातर्दोहार्थांश्चमसान्पृथक्पृथक्प्रयुनक्ति जुहं प्रकृतां प्रयुज्य । गतार्थमन्यत् ।

प्रचर्याऽऽग्नेयेन पुरोडाशेनाऽऽग्नीध्रे सुचौ निधाय सह कुम्भीभिरतिक्रामन्नाहेन्द्रायानुब्रूह्याश्रावयेन्द्रं यजेति यावत्यः कुम्भ्यः स्युस्तावन्तो ब्राह्मणा दक्षिणत उपवीतिन उपोत्तिष्ठेयुर्दारुपात्राण्यादाय तेषु कुम्भीरानीय सर्वे युगपज्जुहत्यध्वर्योराहुतिमनुजुहति ।

गतार्थमेतत् । तत आग्नेयस्य स्विष्टकृदादिकमविकृतं ब्राह्मणभोजनान्तम् । ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्ति दक्षिणा देया । संतिष्ठते साकंप्रस्थापीयः ।

अथ दाक्षायणयज्ञः ।

दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यजेत ।

नेयं संज्ञाऽपि तु गुणविधिरिति । तदुक्तं पूर्वपक्षसिद्धान्ताभ्यां कात्यायनेन— नामफलगुणयोगात्कर्मात्तरं गुणविधानं संनिधिसंपद्वचनाभ्यामिति । संनिधिः प्रकरणम् । अनेन कृतेन दर्शपूर्णमासयागः कृत इति संपद्वचनं पूर्वद्युर्यजत इत्यादिना । तस्मादयं फलार्थो गुणविधिस्तदिदं गुणविकारानित्येव स्पष्टं सूत्रितम् ।

गुणस्त्वग्निमप्रयोगप्रदर्शने स्पष्ट इति भावः । कथं, दक्षः कुशल उत्साहीति यावत्, तस्येमे प्रयोगास्तेनानुष्ठातुं योभ्यास्ते दाक्षास्तेषां प्रयोगाणामयनमावृत्तिः प्रतिमासं स चासौ यज्ञश्चेति विग्रहः । एवमेव जैमिनीयैरपि साधितम् । केचिदापस्तम्बीयाः कर्मान्तरत्वभाशंसन्ते तद्व्यायेन सूत्रेण च विरुद्धम् ।

प्रयोगमाह—

द्वे पौर्णमास्यौ भवतो द्वे अमावास्ये ।

एवं द्वयोः प्रयोगयोः स्थाने चत्वारः प्रयोगा भवन्तीति तेषां प्रतिमासमावृत्तिर्न तु काम्यत्वात्सकृदनुष्ठानमित्यर्थः । द्वे पौर्णमास्यास्यौ प्रयोगौ पूर्णिमायां प्रतिपदि च यथाप्रकृति यजेत ततोऽस्या अस्याभ्यासगुणको यागः प्रतिपद्यन्वाधानादि द्वितीयायां यजेतेत्यर्थः । तथैवामावास्यायामपि भवत आवृत्ते भवत इति पूर्व्युर्यजत इत्यस्य कलितोऽर्थ इत्यर्थः ।

विशेषमाह—

आग्नेयोऽष्टाकपालोऽग्नीषोमीय एकादशकपालः पूर्वस्यां
पौर्णमास्यामाग्नेयोऽष्टाकपाल ऐन्द्रं दध्युत्तरस्यामाग्नेयोऽ-
ष्टाकपाल ऐन्द्राग्र एकादशकपालः पूर्वस्याममावास्या-
यामाग्नेयोऽष्टाकपालो मैत्रावरुण्यामिक्षोत्तरस्याम् ।

अत्र पूर्व्युर्यथाप्रकृति परेद्युरग्नीषोमीयस्थान ऐन्द्रं दधीति तथैवामावास्यायामपि वक्तव्ये गुरुनिर्देशेनैता एव नोपांशुयाजोऽसोमयाजिनोऽप्यग्नीषोमीयोऽसनयतोऽपि शृतं संनयतोऽप्यैन्द्राग्र इत्येवमर्थमिदं वचनम् । अन्येऽग्नीषोमीयस्य ग्रहणं नियमार्थमेव न तूपांशुयाजनिवृत्त्यर्थमुभयनियमे गौरवादिति भवत्युपांशुयाज इत्याहुः । अत्र प्रयोगः—दाक्षायणयज्ञेन सुवर्गकामो यक्ष्ये पञ्चदश वर्षाणीति संकल्प्य पौर्णमास्यां प्रतिपदि च तथाऽमावास्यायां प्रतिपदि द्वितीयायां चर्धिकामप्रयोगवदेतैर्हविर्भिः प्रयोगो ज्ञेयः । नात्र प्रधानमात्रस्यापकर्षः साकंप्रस्थाधीयवर्त्तिकत्वन्वाधानादिब्राह्मणभोजनान्तस्य प्रयोगस्याऽऽवृत्तिरिति प्रयोगेऽभ्यस्ते संस्थिते वैमृधो न तूमथेद्युः । मैत्रावरुण्यामिक्षा यद्यपि दर्शपूर्णमासगता तथाऽपि वैश्वदेव्यामिक्षाया विकृतिः । अत्रास्मच्छास्यायां वाजिनयागान्ताङ्गप्रचारानभिधानात्सूत्रे चातो गुणविकृतत्वेन प्रकृतिरपि विकृतिरियमस्या अतिदेशस्तु साङ्गविहितवैश्वदेव्यामिक्षात एव । अत्र वाजसनेयिनां मैत्रावरुण्यामिक्षायामेव तप्ते प्रातर्दोह इत्याद्यामिक्षोत्पत्तिविधिरस्ति । स च सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनात्रैव सूत्रकृता व्याख्येयस्तथाऽप्यामिक्षाव्युद्धरणाद्य-

ज्ञानि बहूनि वैश्वदेव्यामिक्षायामेव तद्वाह्यणानुसारेण व्याख्यास्यन्ते । अत उत्पत्ति-
विधिरपि तत्रैव व्याख्यास्यते प्रकृतिगतोऽपि लाघवाय तस्मात्तदतिदेशमेव सर्वा-
मिक्षासु वदिष्यति । अतोऽत्रापि प्राप्तौ नवप्रयाजादिप्राप्तिमग्रे निवारयिष्यामः ।

अत्र विशेषमाह—

तस्यैतद्व्रतं नानृतं वदेन्न मा५समश्रीयान्न

स्त्रियमुपेयान्नास्य पल्पूलनेन वासः पल्पू-

लयेयुर्नाञ्जीत नाभ्यञ्जीततौ जायामुपेयात् ।

कर्माङ्कतयाऽनृतवदनमांसभोजनस्त्रीमैथुनानि प्रतिषिध्यन्तेऽन्तरालेऽपि अन्यथा कर्म-
वैगुण्यं स्यादित्यर्थः । त्रितयं स्पष्टम् । पल्पूलनं वस्त्रप्रक्षालनसाधनं पाषाणादि
यत्प्रभृतिभिर्देवैर्नास्य दाक्षायणयज्ञयाजिनो वासो वस्त्रं +न पल्पूलयेयुः शिष्यभृ-
त्यादयः [किंतु] हस्तादिभिरेव । तथा रजकेनापि प्रक्षालनं न कार्यम् । प्रकारान्तरे-
णैव वस्त्रधावनं कार्यम् । अत्र विशेषानभिधानात्सर्वदैव व्रतानि स्युः । अञ्जनाभ्यञ्जने
प्रसिद्धे । तत्र गृहमेधीये विधानाद्भवतः । न स्त्रियमुपेयादित्युक्तस्य संकोचमाह
विधिना—अतौ जायामुपेयाद्गच्छेत् । तथा गमने वैधे तु न वैगुण्यं क्रतोः । अत्रोक्तं
भरद्वाजेन—अन्तरालव्रतानि यथा चातुर्मास्येष्विति ।

अन्येषां गुणविकाराणां यदा कामस्तदा कृत्वाऽन्यदा त्वविकृतौ यागौ यावन्जी-
वादिपक्षेषु न तथाऽयं कुतो दर्शपूर्णमासप्रकृतप्रयोगेणाऽऽरम्भ एव विकल्पा-
दित्याह—

सोऽयं दर्शपूर्णमासयोरादितो विकल्पोऽ-

नेन दर्शपूर्णमासाभ्यां वा यजेत ।

सोऽयं दर्शपूर्णमासाभ्यां नित्यप्रयोगाभ्यां काम्यप्रयोगाभ्यां फलितोऽस्य दाक्षा-
यणयज्ञस्य विकल्प आदित आरम्भ एवाऽऽधानानन्तरकाल एव ज्ञेयो न त्विच्छया
तयोरारब्धयोरस्य प्रयोगस्तस्मिन्वाऽऽरब्धे तयोः प्रयोगः ।

अथ कथमेवमिति चेत्तत्राऽऽह—

तेन पञ्चदश वर्षाणीष्टोत्सृजति दर्शपूर्णमासौ ॥ १६ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रस्य द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

यतोऽयं पाञ्चदशवार्षिकः प्रयोगो नियम्यते गतायामपि कामनायां सति जीवने
निमित्ते त्यक्तुमशक्यत्वात्स एव नित्यतां गतः काम्यदर्शपूर्णमासवत् । अत्र यजेत

* अत्र प्रतिषिद्धमिति क. ग. च. छ. ट. ठ. ण. पुस्तकेषु विद्यते तत्प्रामादिकमिति
प्रतिभाति । + नेतिपदमधिकम् ।

वेत्युक्तमापस्तम्बेन । यावज्जीवमित्यर्थः । उभयथाऽपि पुनरारम्भो निषिद्धः प्राकृतयो-
दर्शपूर्णमासयोरिति सिद्धम् । उत्सर्गोऽनयोरपि । अथ वा दाक्षायणयज्ञलक्षणौ दर्श-
पूर्णमासावुत्सर्गेदित्यर्थः । अत्रापि न पुनः प्राकृतयोरारम्भ इत्यपि सिध्यत्यर्थादिदम-
स्मिन् प्रश्ने स्फुटयिष्यते ।

इति सत्यापाढाहिरण्यकोशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवै-
जयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने षष्ठः पटलः ॥ ६ ॥

अथ द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ।

समाप्तौ दर्शपूर्णमासौ । एवं सविकारौ सानुनिर्वाण्यौ सविकल्पौ दर्शपूर्णमासारूपौ
यागौ व्याख्याय ब्रह्मत्वं व्याख्येयेऽपि दर्शेऽध्वर्युणाऽनुष्ठेयत्वसाम्येन तादृशस्यापि न
दर्शाङ्गतेति वक्तुं पिण्डपितृयज्ञारूपं दर्विहोमपिण्डदानसमुदायारूपं (यरूपं) कर्म
'तिस्र आहुतीर्जुहोति त्रिर्निदधाति षट् संपद्यन्ते' इति श्रुतं व्याचष्टे—

अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन यजते ।

संज्ञान्तरात्स्वतन्त्रकालविधानात्संस्कारेषु पृथगभिधानाच्च निष्क्रीय प्रतनुत इत्या-
दिना नित्यो न्याय्यो ननु काम्यः कर्मान्तरम् । यद्यपि यजतिः श्रूयते तथाऽपि न यागो
निर्ज्ञातया संज्ञया यजेरन्यार्थत्वं पिण्डैः पिण्डदानेन सहितः पितृभ्यो देवेभ्यो
यज्ञो होमः स पिण्डपितृयज्ञः । पिण्डा मानुषेभ्यः पितृभ्यो दीयन्त इति
प्रसिद्धम् । तदिदं पिण्डदानं पिण्डशब्देनोपलक्षितं, तेन सहभावो देवरूपपितृहोम-
स्योक्तस्तेन पिण्डदानहोमयोरुभयोरपि प्राधान्यमुक्तं, तेनास्य कर्मणो दैवत्वं पित्र्यत्वं
चास्ति । ततस्तु जीवत्पितुः पिण्डदानलोपेऽपि होमेनैव तत्सिद्धिरसोमयाजिन इवाऽऽ-
ग्नेयोपांशुयागाम्यां पौर्णमाससिद्धिः । अत्र दानहोमात्मके कर्मणि न ददातेः
प्रयोगो नापि जुहोतेः । अत एव सूत्रान्तरे श्रुत्यन्तरे च पिण्डपितृयज्ञेन चरन्तीति
सामान्यप्रयोगः । अतः सूत्रकृता यज्ञशब्देन सहकृतशाखान्तरीयो यजतिरेव
प्रयुक्तः साङ्गयज्ञेविधिवदत्रापि साङ्गकर्मविधानाज्जुहोतिददात्योरनुगतप्रदानमात्रस-
मान्यवाची । तत्रोभयोः प्राधान्येऽङ्गानि किं पित्र्याणि प्राचीनावीतित्वलक्षणानि तद्वि-
परीतानि दैवानि वेति संदेहे त्वनियमप्राप्तौ प्रयोगेण न्यायमाहऽऽचार्यस्तस्याभिप्रायो
वर्ण्यते । तत्र पितृतन्त्रस्य मुखतः प्रवृत्तेस्तस्य बलवत्त्वम् । कथम्, अपां मेध्यमिति
बहिराहरणं पित्र्यमेव । परिस्तरणानि तु पृथगेव परिभोजनीयैर्यदा न पिण्डदानं

[तदा] न बर्हिराहरणं प्रयोजनाभावात् । परिस्तरणार्थं परिभोजनीयाहरणं तु कर्तव्यमेव । तस्माद्धोमात्प्राचीनं सर्वमुभयार्थमपि पित्र्यधर्मेणैव कार्यम् । परिस्तरणान्यप्युभयार्थान्येव देवानामुभयेषां निवासाङ्गं संस्तवात् । तस्मात्प्राचीनावीतीभूत्वाऽध्वर्युः कर्माणि सर्वाण्यपि कुर्यात्समानकर्तृकत्वादङ्गप्रधानयोः प्रथमप्रधानेऽध्वर्युं होमे कर्तारं वक्ष्यत्यतोऽध्वर्युरेव तत्राङ्गानां कर्ता । दक्षिणापवर्गाण्यप्रदक्षिणं चेत्यादि दर्शितं ज्ञेयम् । अत एवोक्तं दक्षिणाप्रागग्रैरिति होमार्थमुपविष्टोऽध्वर्युरुपवीतीत्याद्याह । अपराह्णशब्दस्य कालवाचित्वात्तत्समभिव्याहृतस्तदपेक्षितोऽमावास्याशब्दोऽपि कालपर एव तत्रैव मुख्यत्वाच्च । यजति चरतीत्यर्थः । आपस्तम्बेनाप्युक्तं चरन्तीति । अपराह्णोऽत्र नवधा विभक्तस्त्रैहोऽष्टमो भागः सवितुः प्रसव इति निरूपितो यदा मासिके श्राद्धेऽधिकारी तदा द्वेधा विभागमाश्रित्यापराह्णे ग्राह्योऽन्यथा पिण्डपितृयज्ञानन्तरं क्रियमाणस्य काललोपः स्यात् । अन्यस्य त्रेधा विभागः ।

अधिवृक्षसूर्ये वा ।

वृक्षानधि सूर्यो यत्र स तथा तत्रैवागः ।

अमावास्याशब्दस्य पञ्चदश्यां प्रतिपदि च प्रवृत्तेर्नियममाह—

यद्दृहः पुरस्ताच्चन्द्रमसं न पश्यन्ति ।

प्रत्यक्षेण शास्त्रेण वाऽभ्रादिव्यवधाने तत्र संधिमतीत्यर्थः ।

यदि दृश्यते तदाऽऽह—

दृश्यमाने तूपोऽप्यश्वोभूते यजते ।

उषित्वा सत्यसति वा पर्वसंधौ परदिनेऽपराह्णेऽधिवृक्षसूर्ये वा यजते ।

प्राचीनावीति—

अपां मेध्यं यज्ञियं सदेवं शिवमस्तु मे ।

आच्छेत्ता वो मा रिषं जीवानि शरदः शतमिति

सकृदाच्छिन्नं समूलं बर्हिराच्छिनत्ति ।

सकृत्प्रयत्नेन मूलैः सह । यत्समूलं तत्पितृणामिति श्रुतेः सकृदाच्छिन्नमिति स्तरणमश्लिङ्गाच्च । उदकस्पर्शः ।

दक्षिणाप्रागग्रैर्दक्षिणाग्निं परिस्तीर्य ।

दक्षिणा च प्राक्चाग्राणि येषां ते पुरस्तात्पश्चाच्च दक्षिणाग्रा दक्षिणोत्तरतस्तु प्रागग्रा इत्यर्थः । प्रागादिप्रदक्षिणं परिस्तीर्य ।

१ ग. च. ठ. 'तत्स्वपे' । २ ख. 'स्याहः सप्तमो' । ३ क. ट. 'हो देवस्य स' । ४ ख. 'त' । अधि । ५ क. ग. ख. छ. ट. ठ. ण. 'त्र' । अ' ।

उत्तरेणाग्निं दर्भान्संस्तीर्य ।

परिस्तरणसंस्तरणयोः परिमोजनीया एव । संस्तरणे न दक्षिणाग्रता विधाना-
भावात्पिब्ये ।

एकैकश्चः पिण्डपितृयज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ।

पिण्डपितृयज्ञाधिकारे पुनः पिण्डपितृयज्ञपात्राणीति वचनं दार्शपौर्णमासिके-
भ्योऽन्यत्वरूपापनार्थम् । पिण्डपितृयज्ञारम्भे पात्राणि तदर्थानि कार्याणि । यद्यनाहि-
ताग्निस्तदा तु न वक्तव्यमेव सिद्धमेवान्यकरणम् । एकमेकमित्यर्थः । न सह सर्वाणि
नापि द्वे द्वे एकमेकं संभरेत्पितृदेवत्यानीति श्रुतेः ।

स्फ्यं स्थालीं मेषणं शूर्पं

कृष्णाजिनमुल्लूखलं मुसलम् ।

प्रागपवर्गाण्युदगपवर्गाणि वा श्रौतत्वात् ।

अपरेणाग्निं ब्रीहिमच्छकटमवस्थाप्यैकपवित्रान्तर्हितां

स्थालीं ब्रीहिभिः पूरयित्वा निमृज्य पितृभ्यस्त्वा

जुष्टं निर्वपामीति सकृदेव शूर्पं निर्वपति ।

निमृज्याधिकानुपरि राशीभूतान्हस्तेन निःसार्य । स्पष्टमन्यत् । शकटमावे स्फ्ये
पात्र्यां वा ।

दक्षिणेन दक्षिणाग्निं दक्षिणापूर्वेण दक्षिणापरेण वा

प्रत्यगुदग्रीवं कृष्णाजिनमास्तीर्योल्लूखलमभिवर्त्य ।

दक्षिणेनाऽऽग्नेयेन नैर्ऋत्येन वेत्यर्थः । वायव्यग्रीवम् । स्पष्टं गतार्थं चान्यत् ।

दक्षिणाप्राची पत्नी तिष्ठन्त्यवहन्ति ।

आग्नेयाभिमुखी ।

परापावमविवेकं सकृत्फली करोति दक्षिणाग्रौ जीवतण्डुलमिव चरुं

श्रपयित्वोत्पूतेन नवनीतेनानुत्पूतेनाऽऽग्नेयेन वाऽऽभिघार्योद्वास्य ।

परापावं णमुल्लू । पूञ्वातोः परापूय परापूय तुषाणां परापवनं निःसारणं कृत्वा
कृत्वेत्यर्थः । अविवेकमयमपि णमुल्लू । अविविच्याविविच्येत्यर्थः । सतुषवितुषानविविच्य
केवलं तुषमेव निर्गमय सकृदेकवारमेव फली करोति कणविमोकार्थम् । जीवास्त-
ण्डुला अविशीर्णास्तण्डुला यस्मिंश्चरौ तादृशमनतिपाकमित्यर्थः । एकपवित्रेणात्पूतेन
नवनीतेन ।

अध्वर्युरपवीती दक्षिणं जान्वाच्य
मेक्षणेन स्थालीपाकस्योपहत्य ।

अध्वर्युग्रहणं प्रधानानां भागे कर्तृत्वार्थं भागान्तरे यथा यजमानः स्वधर्मविशिष्टः कर्ता स्यादित्येवमर्थम् । कथं, पिण्डपितृयज्ञोऽयं कर्मणां समुदायस्तत्र त्रयो होमास्तिस्र आहुतीर्जुहोतीति तेषां जुहोतिना नोदितत्वाद्दर्विहोमत्वं, कतिपयानां दर्विहोमधर्माणां विशेषविधिना पिण्डपितृयज्ञप्रकरणस्थेन बाधेऽपि कर्तुरध्वर्योरबाधं स्मारयितुमुक्त-
मध्वर्युरिति । यजुर्वेदेनाग्निहोत्रमित्युक्तं तदुपलक्षणं सर्वदर्विहोमानामिति पिण्डपितृ-
यज्ञोऽपि दर्विहोमत्वेनाध्वर्युकर्तृक इत्यर्थम् । किं च नात्राध्वर्युरपूर्वो विधीयते किं तु
दर्शेष्ट्यर्थं वृत एवाध्वर्युरित्युक्तं दक्षिणान्तरानुपदेशात्तत्कालान्तर्गतकर्मणोऽपि प्रसङ्गेन
सिद्धिः । दक्षिणजानुपातो हि स्मार्ते विकल्पेन तन्नियमार्थमेव । होमस्य देवत्वाद्दु-
पवीतीत्युक्तम् । अत एव दक्षिणं जान्वाच्य भूमिं प्रापयेत्यर्थः । गमनार्थस्याञ्चेणि-
जन्तस्याऽऽङ्पूर्वकस्य रूपि रूपम् । मेक्षणेनोपहत्येति वचनमवदानधर्मनिवृत्त्यर्थं,
मेक्षणेन गृहीत्वा स्थालीपाकस्येति तदेकदेशमित्यर्थः । स्थालीपाकस्योपहार्यत्वात्ताव-
शिष्टस्य शेषतेति भावः ।

सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इति प्रथमामाहुतिं
जुहोति यमायाङ्गिरस्वते पितृमते स्वधा नम इति
द्वितीयामग्नये कव्यवाहनाय स्विष्टकृते स्वधा नम
इति ये मेक्षणे तण्डुलास्ताञ्जुहोति ॥ १७ ॥

तृतीयामाहुतिमिति अर्थात्सिध्यति । अत्र दर्विहोमत्वेन स्वाहाकारप्राप्तावपि
नमस्कारेण तदर्थमिधानादुक्तार्थानामप्रयोग इति न्यायान्न स्वाहाकारः । तथाहि—
स्वाहाकारवषट्कारौ दानार्थौ स्वाहाकारेण वषट्कारेण वा देवेभ्यो दीयत इति श्रुतेः ।
स्वधा नम इति वषट्करोतीति श्रुतेर्वषट्कारार्थता स्वधा नम इति शब्दस्यातो
दानार्थेनानेन स्वाहाशब्दस्य बाधः । अत एव दर्विहोमेऽपि यज्ञशब्दो वषट्कार-
प्रदानस्वधर्मत्वेनेति प्रथमामित्यादिसंख्या सोमाय पितृपीताय स्वधा नम इत्येका
ब्राह्मणे विहिता द्वितीया न विहिताऽतोऽन्ययोः शाखान्तरीययोर्विकल्पो मा भूदिति
तृतीयाऽपि स्वशाखाविहिताऽग्नये कव्यवाहनायेति केवला सा स्विष्टकृद्गुणकोक्ता
शाखान्तरादिति विनिवेशप्रदर्शनार्थं ये मेक्षणे लग्नास्तण्डुलाः सिक्थलक्षणा द्वितीयाहु-
तिहोमावशेषितास्तानेव तृतीयामाहुतिं जुहोतीत्यर्थः ।

तूष्णीं मेक्षणमादधाति ।

स्पष्टम् ।

ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया
चरन्ति । परापुरो निपुरो ये भरन्त्यग्निष्ठानस्मात्प्रणु-

नोक्तु लोकादिति दक्षिणाग्नेरेकोलुमुकं धूपायत्परा-
चीन* हत्वा दक्षिणेनैकस्पर्शादेशे निदधाति ।

यदानीतमवाङ्मुखं याऽग्ने चिकीर्षिता वेदिरेकस्पर्शा तस्या देशेऽन्ते । उल्लिखि-
तान्ते निदधातीत्यापस्तम्बः । दक्षिणाग्नेः सकाशाद्दक्षिणेन हत्वेति संबन्धः । इदमदृ-
ष्टार्थमारादुपकारकं कर्म विधीयते संस्कारो वा वेदेः । तदपि पिण्डदानस्याङ्गं तदभावे
न स्यात् । मेक्षणप्रहरणानन्तरं प्राचीनावात्येवाध्वर्युः ।

अपहता अमुरा रक्षांसि वेदिषद् इत्यवहननदेशे दक्षिणां
दक्षिणापार्ची वा स्पर्धेनैकस्पर्शां वेदिमुल्लिख्य ।

दक्षिणेन दक्षिणाग्निमित्याद्युक्तेऽवहननप्रदेशे दक्षिणापवर्गामाग्नेयपवर्गा वा वेदि-
मेकस्पर्शानामिकामेकः स्पर्शः साधनं यस्या इति विग्रहः । एकरेखयोल्लिखितेत्यर्थः ।
सकृत्स्पर्धेनोल्लिख्येत्युक्तमापस्तम्बेन ।

उदीरतामवर इत्यद्भिरवोक्षति ।

अवाचीनहस्तेन प्रोक्षणमवोक्षणम् । प्रोक्षणीसंस्कारनिवृत्त्यर्थमद्भिरित्युक्तम् ।

सकृदाच्छिन्नं बर्हिर्गुणा मृदु स्योनं पितृभ्यस्त्वा
भराम्यहम् । अस्मिन्सीदन्तु मे पितरः सोम्याः
पितामहाः प्रपितामहाश्चानुगैः सहेति सकृ-
दाच्छिन्नेन बर्हिषैकस्पर्शा* स्तृणाति ।

स्पष्टम् ।

तस्या* स्थालीपाकं निदधाति ।

अर्धं हुतमर्धमेकस्पर्शायां निदधाति सादयति ।

दक्षिणत आञ्जनमभ्यञ्जनं कशीपूप-
बर्हणमुदकुम्भं च प्रतिष्ठापयति ।

आञ्जनं कज्जलम् । अभ्यञ्जनं तैलम् । मस्तु पितृणामिति श्रुतेर्दक्षिमण्ड उपरितन-
स्नेहो वा । कशिपु मन्त्रः । सतूलिक इति केचित् । उपबर्हणं शिरस्युपधानम् । उद-
केन युक्तं पूर्णकुम्भम् । एतावताऽध्वर्युर्विरमति ।

यजमानः प्राचीनावीती सव्यं जान्वाच्य सकृदाच्छिन्नेऽ-
वाचीनपाणिर्दक्षिणापवर्गा* स्त्रीनुदकाञ्जलीभिनयति ।

सकृदाच्छिन्ने स्तीर्णे बर्हिषीत्यर्थः । अवाचीनौ तिर्यगावर्तितौ पाणी कृताञ्जली
येन निनयनवेलायामञ्जलिना सेचनं पित्र्येण तीर्थेन कार्यमित्यर्थः । अथवाऽवाचीनौ

दक्षिणः पाणिर्यस्येति निनयनवेलायामञ्जलिभूतस्य पाणेर्दक्षिणस्यावाचीनताऽधरता कार्येति स एवार्थः । उदकेन पूर्णानञ्जलीन्निनयति रेचयति । स्पष्टमन्यत् ।

तत्र विकल्पेन मन्त्रद्वयमाह—

मार्जयन्तां पितरः सोम्यासो मार्जयन्तां पिता-
महाः सोम्यासो मार्जयन्तां प्रपितामहाः सो-
म्यास इत्यसाववनेनिङ्क्ष्वासाववनेनिङ्क्ष्वेति वा ।

अत्रैकेनेतिकरणेनैकमन्त्रता सक्तुन्मन्त्रो द्विस्तूष्णीमिति स्यात् । मध्ये विभागे कारणं नास्ति तथाऽपि विनियोगं प्रदर्श्य मन्त्रं प्रदर्शयत्याचार्यस्तज्ज्ञापयति त्रयोऽञ्जलयः पृथक्स्थानसंस्कारार्था इति स्यात्प्रत्येकं मन्त्रो मन्त्रलिङ्गाद्विभागेनैव तेष्विति निनयन-प्रदेशान्पृथङ्निर्दिशति । ते च पित्रादित्रयस्य क्रमेणेति मन्त्रविभागेन त्रित्वं प्रत्येकं क्रियासद्भावाच्च । असावित्यस्य स्थाने पित्रादीनां क्रमेण नामानि लौकिकानि संबु-द्धयन्तानि मध्यमपुरुषनिर्देशाद्ब्रूहाति न तु पितस्तातेति नापि द्वयं विधानाभावाच्चापि अध्वर्युर्वाऽऽन्तरैर्हि पिण्डदानं क्रियत इति । तत्र त्रयं त्रयमेकैकस्येति गम्यते । कृष्णा-वनेनिङ्क्ष्वेत्यादि कृष्णशर्मन्नवनेनिङ्क्ष्वेत्यादि वा ।

तेष्ववाचीनपाणिर्दक्षिणापवर्गास्त्रीन्पिण्डान्ददाति ।

निदधाति परस्वत्वापादनरूपस्य दानस्यात्रासंभवात् । अत एव त्रिर्निदधातीत्येव श्रुतिः । अत्र देवतात्रयनिरूपितमेकं कर्म तथाऽपि तस्य प्रतिदेवतमभ्यासस्त्विदिति श्रुता-वभ्यासार्थ एव । तथा होमभक्तिरियम् । तेषु निनयनेन संस्कृतेषु स्थानेष्वेव क्रमेण श्रीश्वरोः पिण्डान्कृतान्ददाति । अवाचीनो दक्षिणः पाणिर्यस्याङ्गुष्ठभागपार्श्वमधो यस्य पाणेः सोऽवाचीनः । दक्षिणसमासीन्क्रमेण ददाति । दानक्रियायामधिकरणं यद्यपि न संभवति तस्या यागवन्मानसत्वात्परं तु परस्वत्वापादनेनांशेन प्रक्षेपान्तताऽप्यस्ति होमवादिति कृत्वाऽधिकरणमुक्तं प्रक्षेपं प्रति पूर्वमस्माभिर्दानस्य परस्वत्वापा-दनापवर्गतोक्ता, सा तु सर्वदानानुयायिनी । न हि पृथग्यादिदानेषु दीयमानस्य प्रक्षेपः संभवति प्रकृतेऽयं न धात्वर्थः किं तु प्रक्षेपो धात्वन्तरस्य निदधातेरर्थ उत्प-त्तिविधौ हि त्रिर्निदधातीति श्रवणात्तेनोपलक्षितं दानमत्र तथा पर्यवसन्नमिति न विरोधः ।

मन्त्रमाह—

एतत्ते ततासाविति पित्रे पिण्डं ददाति ।

एतत्ते तत ये च त्वामन्विति मन्त्रस्य प्रतीकम् । असाविति शास्त्रान्तरलब्धं पूरितं मध्ये । अत एवाक्तमापस्तम्बेन—एतत्ते ततासौ ये च त्वामन्वित्येतैरिति । पित्र्येष्ट्यां च तथैव पठितमेतत्ते तत ये च त्वामन्विति । तथा च पिण्डं गृहीत्वा—एतत्ते ततामुकश-

र्मेन्ये च स्वामन्वित्येतैर्निदधति पिण्डम् । नात्र गोत्रवसुरूपादिशब्दोच्चारणमविधानात् ।
स्मार्ते तथाविधाबृहते । केचिदत्रापि कुर्वन्ति तत्सूत्रमाप्यसूत्रान्तरभाष्यान्तस्मिरोधादु-
पेक्ष्यं याज्ञिकैः ।

एतत्ते पितामहासाविति पितामहायै-
तत्तै प्रपितामहासाविति प्रपितामहाय ।

पूर्ववद्व्याख्या ।

तूष्णीं चतुर्थम् ।

पिण्डमिति पूर्ववत् ।

स कृताकृतः ।

एकस्यां शाखायां विहितोऽपरस्यां निषिद्धोऽन्यतरस्यां विकल्पित इत्यर्थः ।
कर्तव्ये तस्मिस्तूष्णीम् ।

अथ यदि नामधेयानि न विन्ध्यात्स्वधा पितृभ्यः
पृथिविषद्भ्य इति पित्रे पिण्डं दद्यात्स्वधा पितृ-
भ्योऽन्तरिक्षसद्भ्य इति पितामहाय स्वधा
पितृभ्यो दिविषद्भ्य इति प्रपितामहाय ।

पित्रादिनामाज्ञाने त्वेतैरेव मन्त्रैर्यथापूर्वं दद्यात् । पित्रोर्मरणे स्वयं बाल एव पश्चा-
दन्येनोपनयनादिना संस्कृतस्तत्र पित्रादिनामधेयानि नाज्ञासीदिति तद्वाक्ये मृतपि-
त्रादिविषयं प्रवसति यजमानेऽध्वर्युविषयं च । पृथिविषद्भ्य इति पृथिवीशब्दे ह्रस्वत्वं
छान्दसम् ।

*यदि द्विपितैकैकस्मिन्पिण्डे द्वौ द्वावुपलक्षयेत् ।

दत्तक्रीतादिद्विपिता स एकस्मिन्पिण्डे द्वौ पितरौ पितामहपिण्डे द्वौ पितामहौ प्रपि-
तामहपिण्डे द्वौ प्रपितामहाकुच्चारयेद्दूहेनेत्यर्थः । एतद्वा ततौ विष्णुकृष्णशर्माणौ ये च
त्वा मनु । एवमुत्तरत्रापि । अत्रापि नामाज्ञाने स्वधा पितृभ्य इत्यादिभिरेव दानम् ।

जीवपिता पितामहाय प्रपितामहायेति दद्यात् ।

जीवः पिता यस्येति तथा स द्वौ पिण्डौ दद्यात् । इतिकरणः प्रकारवाची । तेन
जीवपितामहः पित्रे प्रपितामहाय जीवप्रपितामह इतरयोर्यौ जीवतस्तदन्यस्मै सर्वेषु न
कस्मा अपीतिकरणार्थः ।

* सूत्रपुस्तकेष्वेव यदीति विद्यते ।

न जीवन्तमति ददातीत्येकेषाम् ।

उभयोर्मध्ये यो जीवति तमतिक्रम्य न ददातीत्यर्थः । प्रपितामहे जीवति पूर्वार्म्यां द्वयोर्जीवतोः पित्रे दातव्यमेवातिक्रमणमात्रप्रतिषेधात्पूर्वं यस्मै देयस्तस्मिन्जीवति परस्मै दीयते तत्रैव प्रतिषेधः पूर्वसूत्रप्राप्तस्य ।

तत्र यावति कर्मण्यनधिकारस्तावदेव त्याज्यं न पिण्डपितृयज्ञ एव न ददातीति दानमात्रप्रतिषेधात्कार्यमेवेत्यभिप्रायेणाऽऽह—

होमान्तमेव कुर्यात् ।

मेक्षणप्रहरणान्तमित्यर्थः ।

जीवपितुः पिण्डदानप्रभृत्युत्तरं लुप्यते ।

किमर्थमिदमुच्यते गतार्थत्वात् । उच्यते—द्विपितुरेकस्मिन्जीवति तत्प्रमृति तत्प्रमुखं द्वयं लुप्यते नत्वन्यदपीत्येवमर्थमिदमिति ब्रूमः ।

प्रकृतं वक्तुं स्मारयति—

निधाय पिण्डान् ।

अनुवादः ।

आपो देवीः स्वधया वन्दमानास्ता वो गरुष्ठन्तु
पितरः स्योनाः । ऊर्जं वहन्तीः सतमसितोदकाः
क्षीरमुदकं घृतं मधु पयः कीलालं परिश्रुतम्
स्वधा स्थ तर्पयत मे पितृनिति त्रीनुदपाताभिनयति ।*

पिण्डेषु निनयनं प्रत्येकमेकमेकं संस्कारोऽयं यद्यपि प्रत्येकं प्राप्तस्तथाऽपि बहुवचनेन सर्वेषु धारया सकृत्पातो मा भूदिति त्रीनित्युक्तम् । एकमेव पूर्णोदकं पात्रमुदकुम्भाद्गृहीत्वा प्रत्येकं पिण्डेषु पातयेद्द्रव्यपृथक्त्वेऽभ्यावर्तते इति न्यायात् ।

अत्र पितरो यथाभागं मन्दध्वमनु-

स्वधमावृषायध्वमित्युक्तं वा पराङ्मावर्तते ।

प्रदक्षिणं परावर्तते । मन्त्रस्तु पूर्वमेव जप्यः पिण्डानां पराङ्मुखस्तिष्ठेदित्यर्थः ।

ओष्मणो व्यावृत्त उपास्ते स्वाहोष्मणो

व्यथिष्या इत्यूष्माणमुद्यन्तमनुमन्त्रयते ।

पराङ्मुख एवोद्यन्तं पिण्डेभ्य ऊष्माणमनुमन्त्रयते ।

* सूत्रपुस्तकेषु निनयतीत्यत्र निनीयेति विद्यते ।

व्यावृत्त ऊष्मण्यव्यावृत्ते वाऽमीमदन्त पित-
रोऽनुस्वधमावृषायीषतेत्युक्त्वोपपर्यावर्तते ।

व्यावृत्त इति स्वशाखाविकल्पितविध्यन्तरसद्भावादस्मच्छाखाविधिः । ओष्मणो
व्यावृत्त उपास्त इति यावदूष्मणो व्यावृत्तिर्गमनं पिण्डेभ्यस्तावत्परावृत्त एवोपास्त इति
शाखान्तरीयस्तु तद्विपरीतस्तदर्थं विकल्पः । अमीमदन्तेति मन्त्रमुक्त्वा यथेतं पिण्डसं-
मुखो भवेदित्यर्थः ।

यः स्थाल्यां शेषस्तमवघ्रेण भक्षयति ।

मक्षणबुद्धिकरणं कार्यम् । उदकस्पर्शः ।

उपस्पृशति वा ।

बहिर्निष्कास्य हस्तेन स्पृशति । नोदकस्पर्शः ।

आमयाव्यन्नाद्यकामो वा प्राश्नीयाद्यो

वाऽलमन्नाद्याय सन्नान्नमद्यात्तेन प्राश्य ।

रोगी रोगनिवृत्तयेऽन्नमदनीयं योग्यं कामयते स वा प्राश्नाति । यः पुमानन्नाद्याय
समर्थो नान्नमद्यादरुचिदोषेण तेन प्राश्य श्रुत्यनुसारेण क्रियाद्वयं प्रयुक्तम् ।

अत्राऽऽञ्जनाभ्यञ्जने वासश्चानुपिण्डं ददाति ।

अत्रेति वचनं सूत्रान्तरेऽञ्जलिनिनयनानन्तरमुक्तं तेन विकल्पो मा भूदिति । प्रति-
ज्ञेयम् ।

विधिमाह—

आङ्क्ष्वासावाङ्क्ष्वासाविति त्रिराञ्जनमभ्य-

ङ्क्ष्वासावभ्यङ्क्ष्वासाविति त्रिरभ्यञ्जनम् ।

प्रत्येकं त्रिः सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमेवं प्रत्येकमिति भाष्यकृत् । त्रिग्रहणं चतुर्थ-
पिण्डानिवृत्त्यर्थमित्यन्ये । तदा सकृदेव ।

एतानि वः पितरो वासाःस्यतो नोऽन्यत्पितरो मा यूद्व-

मिति दशामूर्णास्तुकां वा छित्त्वा न्यस्यति पूर्वं वयसि ।

स्ववस्त्रदशामविलोमपुञ्जं वाऽविस्थं छित्त्वा नतु पतितं पिण्डेषु क्षिपति सकृन्म-
न्त्रेण सर्वेषु निधाने सकृन्मन्त्रः संभवेदित्येवमर्थं न्यस्यतीत्युक्तम् । पूर्वं वयः पुरुषा-
युषस्य शतस्य पूर्वमर्थं पञ्चाशद्वर्षाणि । पञ्चाशद्वर्षताया ऊर्ध्वं स्वं लोमेत्याश्वलायनः ।
तस्मात्पूर्वं पूर्वं वयः । अथवा त्रेधा विभक्तस्य पूर्वो द्वौ भागौ पूर्वं वयः । तदाह
बौधायनः—ऊर्ध्वं षट्षष्टेश्च वर्षेभ्योऽष्टम्यश्च मासेभ्यश्चेति ।

स्वं लोम छिच्छ्वोत्तरे ।

नाभेरूर्ध्वं वै पुरुषस्य नाम्ना इति श्रुतेः । गतम् ।

नमो नः पितरो रसायेति नमस्कारैरुपतिष्ठते ।

नमःशब्दपूर्वकाः सप्त मन्त्रा एतैः सप्तभिः प्रत्येकं सप्तोपस्थानानि कार्याणि ।
दृष्टार्थेषु विकल्पो भवेत् । अदृष्टार्थत्वान्मन्त्रावृत्त्या क्रियाभ्यासेऽपि न दोष इति
वक्तुं नमस्कारैरित्युक्तम् ।

ऊर्जस्वतीः स्वधया वन्दमानास्ता वो गच्छन्तु पितरः
स्योनाः । ऊर्जं वहन्तीः सतमक्षितोदकाः क्षीरमुदकं घृतं
मधुपयः कीलाळं परिच्छुतं स्वधा स्थ तर्पयत मे
पितृनिनि त्रीनुदपाताभिनयति यथा पुरस्तात् ॥ १९ ॥

गतार्थम् । यथा पुरस्तादिति वचनं लेपनिनयनं सूत्रान्तर उक्तं तन्मा भूदिति ।

उत्तिष्ठत पितरः प्रेतपूर्वे यमस्य पन्थामनुयाता
पुराणम् । धत्तादस्मासु द्रविणं यच्च भद्रं प्र णो
भूताद्भागधान्देवतास्विति पितृनुत्थापयति ।

पितृणामुत्थापनं [सं]भाव्य जपतीत्यर्थः । पिण्डान्वोत्थापयति ।

परेत पितर इति प्रवाहयति ।

प्रवाहणं समीचीनैर्यानैः पितृलोकं प्रति नयनम् । मन्त्रः पूर्ववत् । मदन्तीति
मन्त्रान्तः ।

यन्तु पितरो मनसा जवेनेति पितृन्संसाधयति ।

पितृलोकं प्रापयति पूर्ववत् ।

मनो न्वा हुवामह इति तिसृभिर्मनस्वतीभिरुपतिष्ठते ।

मनःशब्दवतीभिः । आ न एत्विति द्वितीया । पुमर्न इति तृतीयर्क । स्वलोकस्था-
न्पितृनुपतिष्ठते ।

अक्षन्मीमदन्त प्रजापत इति पक्षिप्रजापत्याभ्यां प्रत्येति ।

पक्षित्वेन ज्ञानं कर्माङ्गमन्यथा यजुष्टो यज्ञश्रेष्ठप्रायश्चित्तं दक्षिणाग्नौ । हरी इति
प्रथमा । रयीणामिति द्वितीया । उपवीती भूत्वोपस्थानार्थं गार्हपत्यं प्रति गच्छति ।

यदन्तरिक्षमिति पक्ष्या गार्हपत्यमुपतिष्ठते ।

मनेनसमिति मन्त्रान्तः । अक्षरगणनया शक्नोती तस्यां पङ्क्त्युपासना कार्येति भावः ।

अभून्नो दूतो हविषो जातवेदा अवाइद्व्यानि सुरभीणि
कृत्वा । प्रादाः पितृभ्यः स्वधया ते अक्षन्प्रजान-
न्ममे पुनरप्येति देवानित्येकोल्लमुकं प्रत्यपिष्ट्य ।
स्थापितमुल्लमुकं पुनर्दक्षिणाग्नौ मेलयित्वा ।

अभ्युक्ष्य द्वंद्वं पात्राणि प्रत्याहरति ।

पिण्डपितृयज्ञपात्राणि अद्भिरभ्युक्ष्य पश्चाद्दे द्वे प्रत्यवहरति आसादनस्थानात्प्र-
वाहयति ।

स्थाल्यां पिण्डान्प्रत्यवदधाति ।

चरुस्थाल्यां पिण्डान्निक्षिपति ।

अपां त्वौषधीनां रसं प्राशयामि भूतकृतं
गर्भं धत्स्वेति मध्यमं पिण्डं पत्न्यै प्रयच्छति ।

स्पष्टम् ।

आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसदिति पत्नी प्राश्नाति ।

पुरुषसंस्कारत्वान्मन्त्रलिङ्गाच्च पुरुषार्थत्वावगतेर्विमज्ज्य प्रतिपत्तिं देयः सर्वाभिर्मन्त्रेण
मक्षणीय इति स्थितिः ।

तदर्थमेवार्थवादं पठति—

पुमांसं जनयति ।

पुत्रमिति शेषः । न कामना कामपदामावात् ।

ये समानाः समनसः पितरो यमराज्ये । तेषां
लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।
ये सजाताः समनसो जीवा जीवेषु मामकाः ।
तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिँल्लोके शतं समा
इति सकृदाच्छिन्नानभ्युक्ष्यान्नावादधाति ।

अभ्युक्ष्य मन्त्राभ्यामादधाति दक्षिणाग्नौ ।

अपः पिण्डानभ्यवहरति ब्राह्मणं वा भोजयति ।

अपोऽभिलक्षीकृत्य निक्षिपति । स्पष्टम् ।

सोऽयमेवं विहित एवानाहिताग्नेः ।

सोऽयं पिण्डपितृयज्ञ एवंप्रकारेणोक्त एवानाहिताग्नेरपि भवति ।

तत्र यानि श्रपणसंयुक्तानि तान्यौपासने क्रियन्ते ।

होमस्वतिप्रणीतेऽपि न तत्र पाकः । स तत्समवेतनिर्वापपात्रासादनानि तान्यौपासने नियम्यन्ते ।

अतिप्रणीत आहुतीर्जुहोति ।

एकोरमुके प्रणीते तत्रैव होमः । तथाच होमसमय एव प्रणयनम् ।

यस्मिञ्जुहोति तमुपतिष्ठते ।

अतिप्रणीतमेवोपतिष्ठत इत्यर्थः । भाष्यकृता व्याख्यातं यस्मिञ्जुहोतीति गुरुनिर्देशाद्विकल्प इति गुरुनिर्देशस्यास्ति फलं दक्षिणाग्नौ पिण्डपितृयज्ञे कृतेऽपि गार्हपत्यस्योपस्थानवदौपासनस्य मा भूदित्येवमर्थं यस्मिन्नित्याद्युक्तम् ।

अत्र गार्हपत्यप्रवादः परिलुप्यते ॥ २० ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रस्य द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

गार्हपत्यपदं लुप्यते नोह एतस्यापि पिण्डपितृयज्ञस्य प्रकृतित्वात् । नापि लक्षणाया व्याख्या प्रकृते गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति सति विधौ ह्यन्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत इति द्वितीयाश्रुतिवलेन व्याख्या प्रकृते यस्मिञ्जुहोति तमुपतिष्ठत इत्येव विधौ द्वाराभावालोप एव गार्हपत्यपदस्येति युक्तम् ।

इति सत्याषाढहिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोग-

वैजयन्त्यां द्वितीयप्रश्ने सप्तमः पटलः ॥ ७ ॥

अथ द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ।

अहं भूपतिरहं भुवनपतिरहं महतो भूतस्य पतिर्देवेन
सवित्रा प्रसूत आर्त्तिवज्यं करिष्यामि देव सवितरेतं त्वा
वृणते बृहस्पतिं दैव्यं ब्रह्माणं तदहं मनसे प्रब्रवीमि
मनो गायत्रियै गायत्री त्रिष्टुभे त्रिष्टुब्जगत्यै जगत्यनुष्टु-
भेऽनुष्टुबृहत्यै बृहती पङ्क्त्यै पङ्क्तिः प्रजापतये प्रजापति-
विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वे देवा बृहस्पतये बृहस्पतिर्देवानां

ब्रह्माऽहं मनुष्याणां भूर्भुवः सुवरिति वृतो ब्रह्मा जपति ।

यजमानेन भूपत इति वृतो जपति । अत्राऽऽचमनं ब्रह्मणो विहितं वैखानसेन ।

वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्यपरेणाऽऽहवनीयं दक्षिणाऽतिक्रम्य ।

अत्र ब्राह्मणपठितस्य वाचस्पते यज्ञं गोपायेत्यनेन विकल्पः । यजमानः पूर्वमेवा-
तिक्रामतीति वैखानसेनोक्तम् ।

अहे दैधिषव्येति ब्रह्मसदनात्तृणं निरस्याप उपस्पृश्य ।

पाकतर इति मन्त्रान्तः । श्रौत उदकस्पर्शः ।

उन्निवत उदुद्रतश्च गेषमित्युपविशति ।

इदमुपवेशनं प्राङ्मुखत्वेन पश्चादाहवनीयाभिमुख्येनोपवेशनान्तरस्य विधानात् ।
अद्याह इति मन्त्रान्तः ।

इदमहमर्वाग्वसोः सदने सीदामि प्रसूतो
देवेन सवित्रा बृहस्पतेः सदने सीदामि
तदग्रये प्रब्रवीमि तद्वायवे तत्सूर्याय तत्पृ-
थिव्या इत्याहवनीयमभिमुख उपविशति ।

पूर्वं प्राङ्मुख उपविष्ट इदानीमाहवनीयाभिमुखो मन्त्रेणोपविशति ।
आसःस्थानादन्वास्ते ।

न चङ्क्रम्यत इत्यर्थः ।

कर्मणि कर्मणि वाचं यच्छति ।

आरब्धे कर्मणि यावत्समाप्ति न ब्रूयात् ।

मन्त्रवत्सु वा कर्मसु तूष्णीकेषु च याथाकामी ।

स्पष्टम् ।

अपि वा सामिधेनीषु प्रयाजानूयाजेषु च वाचं यच्छति ।

सामिधेन्यारम्भप्रभृति समाप्तिपर्यन्तमेवमन्यत्रापि ।

यदि प्रमत्तो व्याहरेद्वैष्णवीमृचं जपि-
त्वा व्याहृतीश्च पुनर्वाचं यच्छति ।

योऽङ्गीकृतो नियमपक्षस्तत्र प्रमादेन नियमत्याग इदं विष्णुरिति तिलो व्याहृतीश्च
जपेत् ।

ब्रह्मज्ञपः प्रणेष्यामीत्युच्यमाने प्रणय यज्ञं
देवता वर्धयैता नाकस्य पृष्ठे यजमानो

अस्तु । सप्तर्षीणां सुकृतां यत्र लोकस्त-
त्रेमं यज्ञं यजमानं च धेह्यो प्रणयेति प्रसौति ।

प्रसौति पृष्टेऽनुमोदनं प्रसवः । स्पष्टम् ।

सर्वेष्वामन्त्रणेष्वोकारेण प्रसौति ।

आगामिष्वप्यामन्त्रणेषु ओकारपूर्वकं प्रसौत्युचितानुमोदनक्रियापदात्पूर्वमोकारमु-
च्चार्य क्रियापदमुच्चारयति ॐ प्रोक्षेत्यादि ।

येन येन कर्मणाऽऽमन्त्रयते सर्वत्र तेन तेन प्रसौति ।

येनेति तृतीयेत्थंभावलक्षणे । येन कर्मणोपलक्षितमामन्त्रयते ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्यादि-
प्रोक्षणेन कर्मणाऽऽमन्त्रयते ब्रह्माऽपि तेन तेनैव प्रोक्षेति प्रसौतीत्यर्थः ।

ब्रह्मन्प्रोक्षिष्यामीत्युच्यमाने प्रोक्ष यज्ञ-
मिति हविष इध्मार्वाह्वश्च प्रोक्षे ।

प्रोक्षे प्रोक्षणकर्मणि । इध्मार्वाह्वः प्रोक्षणेनोक्तमामन्त्रणं तदध्वर्युप्रत्ययं यस्य
स्यात्तत्रैव प्रसौति नास्मत्सूत्रानुसारेण । देवता वर्धयेत्याद्यनुषङ्गः सर्वत्र वक्ष्यते ।

ब्रह्मन्नुत्तरं परिग्राहं परिग्रहीष्यामीत्युच्यमाने बृह-
स्पते परिगृहाण वेदिं स्वगावो देवाः सदनानि
सन्तु । तस्यां बर्हिः प्रथत्वा साध्वन्तरहिः
ज्ञानः पृथिवी देव्यस्त्वित्युत्तरस्मिन्परिग्राहे ।

अत्रापि देवता इत्यनुषङ्गः ।

ब्रह्मन्सामिधेनीरनुवक्ष्यामीत्युच्यमाने प्रजा-
पतयेऽनुब्रूहि यज्ञमिति सामिधेनीषु ।

इदं होतृप्रत्ययं यदि स आमन्त्रयते । अत्रापि देवता इत्यनुषङ्गः ।

ब्रह्मन्प्रवरायाऽऽश्रावयिष्यामीत्युच्यमाने
॥ २१ ॥ वाचस्पते वाचमाश्रावयेतामा-
श्रावय यज्ञं देवेषु मां मनुष्येष्विति प्रवरे ।

पूर्ववदनुषङ्गः ।

देवता वर्धयेति सर्वत्रानुषङ्गत्योमाश्रावयेति प्रसौति ।

पूर्वोक्तेष्वनुषङ्गं करोति । धेहीत्यन्ततः परमोकारेण तत्तत्कर्मणा प्रसौत्युक्तमेव ।

मित्रस्य त्वा चक्षुषा प्रेक्ष इति प्राशित्रमवदीयमानं प्रेक्षते ।

अध्वर्युणा प्राशित्रावदान आरब्ध एव प्राश्यत इति प्राशित्रं प्रकर्षेण पश्यति ।

ऋतस्य पथा पर्येहीति पर्याहियमाणम् ।

आग्नीध्रेणाग्नेणाऽऽहवनीयं परि पारित आनेतुमारब्धमेवेशानदिग्भागगतं प्रतीक्षत इत्यनुषङ्गः ।

सूर्यस्य त्वा चक्षुषा प्रतिपश्यामीत्याहियमाणं प्रतीक्षते ।

स्वाभिमुखतयाऽऽहियमाणमाग्नेयदिग्भागगतं प्रतीक्षतेऽभिमुखो भूत्वेक्षते पूर्वं तु षत्संनिवेशेनाऽऽहवनीयाभिमुखस्थितस्तथैव प्रेक्षतेऽत्र तु प्राशिन्नाभिमुखो भूत्वेक्षत इति विशेषः ।

देवस्य त्वेति प्रतिशृणु ।

प्राशिन्नमित्यनुषङ्गः । प्रतिगृह्णामीति मन्त्रान्तः ।

पृथिव्यास्त्वा नाभौ सादयामीडायाः पद इत्यपरेणाऽऽहवनीयं व्यू(व्यु)ह्य तृणानि प्राग्दण्डं सादयति ।

व्यू(व्यु)ह्यापसार्य तृणानि बर्हिष आस्तीर्णस्य प्राग्दण्डं सादयति । प्राग्दण्डो यस्य पात्रस्य तादृशं पात्रं यस्य । प्राशिन्नहरणप्राशिन्नयोस्मद्विवक्षयोक्तं प्राग्दण्डमिति ।

सुपर्णस्य त्वा गरुत्मतश्चक्षुषाऽवपश्यामीत्यवेक्ष्य ।

अवनम्यावनतो भूत्वोपरीक्षत इति विशेषः । गरुत्मत इति विशेषणादधो दृष्टिं वक्तुमवेक्ष्येत्युक्तम् ।

देवस्य त्वेत्यङ्गुष्ठेनोपमध्यमया चाङ्गुल्याऽऽदाय ।

स्पष्टम् ।

अग्नेस्त्वाऽऽस्येन प्राश्नामीति प्राश्नाति ।

मुखे निक्षिपति । वैखानसेनोक्तं जिह्वाग्ने निधायेति ।

ब्राह्मणस्योदरेणेत्यसंम्लेत्यावगिरति ।

मन्त्रेणावगिरति अधस्तान्नयति । असंम्लेत्य म्लानि म्लानिमप्रापय्याचवर्णममेलयित्वा पूर्वं जिह्वाग्ने स्थापितं तथैवानवच्छिद्यैवाधस्तात्प्रवेशयतीत्युक्तम् । प्राशिन्नमादायान्तर्विहारं प्राश्नाति ।

न दतो गमयति ।

दन्तान्न प्रापयति निक्षेपवेलायां ग्रसनवेलायां च ।

या अप्सवन्तर्देवतास्ता इदं शमयन्तु स्वाहा-
कृतं जठरमिन्द्रस्य गच्छेत्यद्भिरभ्यवहरति ।

अपो गृहीत्वा ताभिर्मन्त्रेण कण्ठनालेनाधस्तादुदरं प्रापयति तावत्पूर्वं कण्ठे धार-
यतीत्यवगम्यते ।

आचम्य ।

श्रौतमाचमनम् । आदौ स्मार्तं कृत्वा श्रौतं कार्यं कर्माङ्गम् । अथवा श्रौतेनैवोम-
यसिद्धिः । स्मार्तं धर्मेषूक्तं— त्रिः प्राश्य द्विस्त्रिर्वाऽङ्गुष्ठमूलेन परिमृज्य सकृद्विर्वाऽ-
ङ्गुल्यग्रैरुपस्पृश्य सव्यं पाणिं पादौ प्रोक्ष्य शिरश्च प्रोक्ष्य, श्रौते त्वालभ्येति विशेषः ।
चक्षुषी नासिके श्रोत्रे सकृत्सकृत्सोदकाङ्गुष्ठतर्जनीभ्यामालभ्य, श्रौते तु हृदयं हस्त-
तलेनेत्यधिकम् । शिरसः प्रोक्षणं स्मार्ते, श्रौते त्वालम्भ एवेति ज्ञेयम् ।

यसिना मे मा संपृक्था ऊर्ध्वं मे नाभेः सीदेन्द्रस्य
त्वा जठरे सादयामीति नाभिदेशमभिष्टुति ।

स्पृष्ट्वा जपति—

बाह्व्य आसन्नसोः प्राण इति यथारूपं प्राणायतनानि संमृशति ।

सम्यङ्मृशति स्पृशति सोदकाङ्गुलिभिः । यस्य मन्त्रस्य यद्रूपं लिङ्गं तेन मन्त्रेण
तस्य तस्य प्राणस्येन्द्रियस्याऽऽयतनम् । बाहुवोर्बलमिति हस्तद्वयेन सहैव बाहुद्वयं
पूर्वमपि सकृदेवोभयोरुभयोर्बाह्व्य इति मुखं सलोमकम् ।

अरिष्टा विश्वान्यङ्गानीति सर्वाण्यङ्गानि ।

मा मा हिंसीरिति मन्त्रान्तेन हस्तद्वयेन शिरःप्रभृति पादपर्यन्तम् ।

पात्रं प्रक्षाल्य पूरयित्वा दिशो जिन्वेति पराञ्चं निनयति ।

प्राशिन्नहरणपात्रं प्रक्षाल्याद्भिः पूरयित्वोदकं निनयति पातयति पराञ्चमात्मानं
कृत्वा । निनयनावसरे पात्रेणोर्ध्वदण्डेन बहिर्बिलेन निनयने कृते पात्रस्य पृष्ठत
आत्मा भवति । क्रियाविशेषणत्वे पराङ्गनिनयतीति स्यात्पराञ्चमिति पुंलिङ्गानुपपत्तिः ।

अपरं पूरयित्वा मां जिन्वेत्यभ्यात्मं निनयति ।

आत्मानमभिमुखं क्रियाविशेषणमभ्यात्ममिति समासान्तप्रत्ययेनाकारान्तता ।

ब्रह्मभागं परिहृतं न पुरा सःस्थानात्प्राश्नाति ।

पुरा पूर्वं संस्थानान्न प्राश्नातीति प्रतिषेध इतरेषामृत्विजां स्वस्वभागपरिहारानन्त-
रमेव प्राशनं तन्मा भूदिति ।

ब्रह्मन्ब्रह्माऽति ब्रह्मणे त्वाहुताय मा मा

हिंसीरहुतो मय्यं शिवो भवेत्यन्तर्वेद्यन्वा-

हार्यमासन्नमभिमृशति प्रजापतेर्भागोऽसीति च ।

उभयोः समुच्चयो न प्रत्येकं जपो भवत्यदृष्टार्थत्वात् ।

ब्रह्मन्प्रस्थास्याम इत्युच्यमाने देव सवित-
रेतत्ते प्राह तत्प्र च सुव प्र च यज
मृहस्पतिर्ब्रह्मा स यज्ञं पाहि स यज्ञपतिं
पाहि स मां पाह्यो प्रतिष्ठेत्यनूयाजसमिधि ।

प्रसीतीति विप्रकष्टमप्याकृष्यते ।

भूमिर्भूमिमगान्माता मातरमप्यगात् । ऋध्यास्म पुत्रैः पशुभिर्यो नो
द्वेष्टि स भिद्यतामिति यत्किंच यज्ञे मृन्मयं भिद्येत तदभिमन्त्रयेत् ।

प्रायश्चित्तार्थमेतत् । यज्ञे प्रयोगकाले ।

सार्वत्रिकमेके समामनन्ति ।

प्रयोगकालादन्यत्रापि । अन्यदाऽपि भिन्नं मृन्मयमागामिप्रयोगे वृतो ब्रह्माऽभिम-
न्त्रयते । तस्याऽऽदावेव प्रतिनिधिर्ग्राह्यः ।

ब्रह्मभागं प्राश्य ।

दिवो मागोऽसीति पूर्वमेव प्रदर्शितेन मन्त्रेण ।

अयादग्निर्जातवेदा अदब्धोऽन्तरः पूर्वो अस्मिन्निषद्य ।
सुन्वन्सनिः स विमुचानो विमुञ्च धेह्यस्मासु द्रविणं
जातवेदो यच्च भद्रं प्र णो यच्छाभिवस्यो अस्मान्सन्नः
मृज सुमत्या वाजवत्येति समिधमाधाय हुत्वोपस्थाय वा ।

आधाने तु न स्वाहाकारः । होमेऽस्त्येव स्वाहाकारो दर्विहोमधर्मत्वात् । तदाऽग्ने-
णाऽऽहवनीयं गत्वा जुह्वां स्थास्याज्यं सकृदृहीत्वा । त्रितयं विकल्पते । अत एव
ज्ञायते यत्र जुहोतिचोदना नास्ति तत्र स्वाहाकारः कुत्रापि नास्तीति । यत्रास्ति पाठेन
स्वाहाकारः सोऽपि दर्विहोम एवान्यत्र स्वाहाकारे श्रद्धाजाड्यमनेन परिहृतम् ।
सूत्रान्तरे किञ्चिन्भूलं दृष्ट्वा कल्पयन्ति । यथाऽऽपस्तम्बे सूक्तवाके न स्वाहाकार इत्यु-
क्तम् । तदस्मत्सूत्रकारस्य पक्षे तु नचाऽऽशङ्का न चोत्तरमिति ।

यथेतं प्रतिनिष्क्रामति ।

गतम् ।

एवं विहितमिष्टिपशुबन्धानां ब्रह्मत्वं ब्रह्मत्वम् ॥ २२ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे द्वितीयप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

इति हिरण्यकेशिसूत्रे द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

आध्वर्यवेऽतिदेशो व्याख्यास्यते । त(अ)त्र तादृग्व्याख्येयं नास्तीति सूचयति ।
द्विरुक्तिः प्रश्नपरिसमाप्त्यर्था ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां महादेवकृतायां प्रयोगवैजयन्त्यां द्विती-
यप्रश्नेऽष्टमः पटलः ॥ ८ ॥

सत्याषाढमुनेर्जयन्ति विपुला वाचो विमर्शेन याः
पायंपायममीक्ष्णशोऽमृतरतास्तृप्तिं न जग्मुर्बुधाः ।
तुष्टा यामिरुदारबुद्धय इमे सूत्रेऽपदेशैर्जना-
नुद्धर्तुं जडतापसंतमसतो देवस्य गुप्त्यै स्थिताः ॥ १ ॥
स्मारंस्मारमनेकशो मुनिवरान्व्याख्यानसंस्फूर्तये
प्राप्ता ह्यल्पधियाऽपि संस्फुटतरा व्याख्याऽस्य सूत्रस्य सा ।
विष्णौ यज्ञतनौ पुराणपुरुषे प्रत्यर्पिता नां ह सा
योज्याऽर्वाङ्मातिभिः प्रसादविशदैः सद्भिः पुनर्दृश्यताम् ॥ २ ॥
इति दर्शपूर्णमासौ पिण्डपितृयज्ञो ब्रह्मत्वं च तयोः समाप्तानि ।

इति हिरण्यकेशिसूत्रव्याख्यायां द्वितीयः प्रश्नः ॥ २ ॥

अथ तृतीयप्रश्ने प्रथमः पटलः ।

यदर्पितं कर्म फलाय कल्पते यदर्पितं बन्धविमुक्तयेऽपि च ।
सच्चित्सुखानन्तमनन्तमीश्वरं नमामि विष्णुं दुरितेभदारणम् ॥ १ ॥
वेदत्रयात्मन्नलत्रयात्मन्नीशत्रयात्मन्प्रकृतेर्गुण्णत्मन् ।
जन्तोरवस्थान्निर्वाणानुबिम्बबिम्बत्रयात्मन्मम मामनर्थात् ॥ २ ॥
ओंकारप्रतिपादितं सुरनुतं भक्तानुकम्पायुतं
दोःपद्मे दधतं दत्तं हरसुतं श्वेत्यं भजन्तं तनौ ।
ज्ञानाच्छादितमोपहं कविमहं सोहंधिया गां(गं)मनौ ।
ध्येये देहभृतां मयच्छिदमजं लक्ष्म्या मजामीश्वरम् ॥ ३ ॥